

The Successor of the Naseri Era: Representation of Ali (PBUH) in Illustrations of Recurring Themes in Lithographed Editions of the Reign of Nasser al-Din Shah¹

Maryam Yaghmaeian², Yaghoub Azhand³, Alireza Taheri⁴, Amir Maziar⁵

Type of article: original research

Receive: 11 JUNE 2025, Accept Date: 30 AUGUST 2025

DOI: 10.22034/rph.2025.2063447.1153

Extended abstract

The Naseri Era (1848–1896), under the reign of Naser al-Din Shah Qajar, represents a pivotal and multifaceted chapter in Iranian history. It was a time when traditional beliefs, systems of authority, and aesthetic standards were challenged by the rapid introduction of modern technologies and ideas. This duality of continuity and change characterizes the intellectual and artistic landscape of the Naseri period. Lithography, which entered Iran in the early nineteenth century, became one of the most transformative media of this period. By enabling the simultaneous reproduction of text and images, lithography made it possible to publish stories, religious narratives, and visual motifs to a much wider audience than ever before.

Of all the subjects represented in lithographed books, Imam Ali ibn Abi Talib (PBUH) occupies a particularly prominent place. As the first imam of the Shia tradition, the cousin and son-in-law of the Prophet Muhammad (PBUH), and a symbol of piety and bravery, Imam Ali embodies the core values of Shia identity. For centuries, his life and deeds have been recounted through oral storytelling, epic poetry, and devotional literature. In the nineteenth century, with the advent of lithography, his image entered the

---

1. This article is derived from the doctoral dissertation of the first author, entitled “A Cultural Sociological Analysis of the Image of Imam ‘Ali (PBUH) in the Nāserī Era, with a Focus on Lithographed Editions”, conducted under the supervision of the second and third authors and with the consultation of the fourth author, at the Faculty of Theoretical Sciences and Advanced Studies of Art, University of Art, Tehran.

2. PhD Candidate of Comparative and Analytical History of Islamic Art, Faculty of Theoretical Sciences and Higher Studies of Arts, Iran University of Art, Tehran, Iran.

Email: m.yaghmaeian@gmail.com

3. Professor, Faculty of Arts, Soureh International University, Tehran, Iran (Corresponding Author). Email: ajand@soore.ac.ir

4. Professor, Faculty of Theoretical Sciences and Higher Studies of Arts, Iran University of Art, Tehran, Iran. Email: al.taheri@art.ac.ir

5. Assistant Professor, Faculty of Theoretical Sciences and Higher Studies of Arts, Iran University of Art, Tehran, Iran. Email: maziar1356@gmail.com

realm of mass visual culture. This research sets out to explore how Imam Ali was represented in pictorial sets of lithographed books during the Naser al-Din Shah Qajar era, particularly through recurring themes in illustrations across multiple books.

These illustrations depict recurring themes in lithographed books and refer to visual scenes that appear repeatedly across different works and editions, often with only minor variations. These images, such as Imam Ali killing Amr ibn Abd Wadd, splitting Marḥab with Zulfaqar, or confronting dragons and demons, became recognizable symbols for Shia audiences. Their repetition gave them an almost iconic status, enabling viewers to grasp religious and moral lessons without reading the full texts. Thus, illustrations with recurring themes served as artistic conventions and cultural tools that bolstered Shia identity.

This study aims to understand the nature of illustrations of recurring themes. The investigation begins with a comprehensive introduction to lithographic editions emblematic of the era's illustrated print culture. These editions are meticulously cataloged according to their visual content, with a particular focus on images of Imam Ali. Using a descriptive-analytical methodology, the study analyzes seventy-five illustrations drawn from twenty-four lithographed editions of six influential texts (Eftekhar-nama-Ḥaydari, Ḥamla-ye Ḥaydari, Tuhfa al-Majalis, Khavaran-nama, the Diwan of Farigh Gilani, and Ṭufan al-buka), and reconstructs the visual vocabulary through which Imam Ali was represented. Preserved in major Tehran libraries, these images are artistic products and cultural documents that reflect the aspirations, anxieties, and devotional practices of nineteenth-century Shia society to some extent.

The methodological framework is qualitative and historical-analytical. It involves three main steps: the identification of relevant lithographed editions, the selection of illustrations that depict Imam Ali, and the categorization of these illustrations into thematic groups of recurring themes. The themes identified include: the heroic duels with enemies such as Amr ibn Abd Wadd, Marḥab, and Ḥarith, encounters with supernatural beings such as demons and dragons, the miraculous infant episode in which Imam Ali slays a dragon from his cradle, and iconic seated portraits of Imam Ali, sometimes accompanied by loyal companions such as Qanbar and Salman al-Farsi.

Through this lens, the research uncovers how repetition itself operated as a cultural mechanism. By encountering the same or similar scenes in different books, audiences developed a shared visual literacy: the ability to immediately recognize Imam Ali, his sword Zulfaqar, and the symbolic framework of his battles. These images thus functioned as visual shorthand for Shia values, reinforcing devotion and establishing a standardized set of imagery. Some of the facts that can be emerged from this study:

1. A Fusion of Epic and Religious Traditions: Imam Ali's (PBUH) lithographic representations draw heavily from Persian epic storytelling. His battles with monstrous enemies echo the struggles of Rustam and other heroes of the *Shahnameh*. Yet, the hero here is unmistakably religious, and his victories are framed as divine acts. This synthesis created a hybrid iconography that resonates with both national and religious identity.

2. Mass Mediation Through Lithography: Lithography introduced a new relationship between images and audiences. Unlike unique and exclusive manuscript paintings, lithographs could be reproduced in large quantities. For the first time, artisans, merchants, and sometimes even ordinary people could access illustrated religious texts. The wide circulation of these texts thus extended Imam Ali's image beyond the realm of the elite, embedding it within everyday devotional life.

3. Educational and Didactic Function: The illustrations of recurring themes also had a pedagogical role. Many viewers, especially among the semi-literate classes, could grasp the essence of a narrative through the illustrations without needing to read the full text. A scene of Imam Ali slaying a dragon, for instance, communicated both his miraculous power and his role as the defender of faith. In this way, images became an accessible form of religious instruction.

4. The Dual Persona of Imam Ali: These images are striking for their depiction of two seemingly divergent aspects of Imam Ali's identity. On the one hand, he is portrayed as a compassionate and just leader, as well as the spiritual heir of the Prophet. On the other hand, he is portrayed as a supernatural warrior whose blows with *Zulfaqar* split bodies and terrify demons. This dual persona reflects a broader cultural synthesis, merging piety and bravery as the two cardinal virtues of the Iranian heroic imagination.

5. Narratives of Good and Evil: Many images depict Imam Ali as a central figure in cosmic struggles between good and evil. These enemies are not just adversaries, but rather, they are the personification of falsehood and corruption. Therefore, his victories symbolize not only military success but also the ultimate triumph of truth, justice, and divine will.

6. The Formation of a Visual Canon: By the late Naseri era, certain scenes had become standardized. The duel with Amr ibn Abd Wadd, the splitting of *Marhab*, and the slaying of a dragon were repeated so often that they became iconic images recognizable across the Shia world. This repetition helped solidify a canon of Shia heroic imagery that persists even today in popular art and ritual iconography.

The study points out that lithographed depictions of Imam Ali during the Naseri era were not incidental illustrations but rather deliberate cultural instruments. During a time of transition, they reinforced Shia identity, bridging the old and the new, the textual and the visual, and the epic and the devotional. Lithography amplified their impact, enabling these images to

circulate widely and become embedded in collective memory.

Ultimately, the research emphasizes the role of visual media in shaping communal narratives. When mediated through lithography, Imam Ali's heroic iconography became a cultural anchor for Shia society, embodying the timeless struggle between good and evil, as well as the specific anxieties of 19th-century Iran. These images' enduring power lies in their ability to transcend time. They serve as both records of artistic practice and living symbols of identity and devotion.

Keywords: Iconography, Lithographed Editions, Naseri Era, Imam Ali, Recurring Themes

This journal is following of Committee on Publication Ethics (COPE) and complies with the highest ethical standards in accordance with ethical laws

COPYRIGHTS | Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the *Rahpooye Hekmat-e Honar* Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution Licenses. (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

وصی عصر ناصری؛ بازنمایی علی^(ع)، در تصاویر تکرارشونده نسخ چاپ‌سنگی عصر ناصرالدین شاه^۱

مریم یغمائیان^۲، یعقوب آژند^۳، علیرضا طاهری^۴، امیر مازیار^۵

نوع مقاله: پژوهشی

دریافت: ۲۱ خرداد ۱۴۰۴ □ پذیرش: ۰۸ شهریور ۱۴۰۴ □ صفحه ۷-۲۷

Doi: 10.22034/rph.2025.2063447.1153

چکیده

عصر ناصری، دورانی استثنایی از تاریخ ایران بوده است؛ عرصه تقابل ذهنیت‌های سنتی و گام‌های رو به تجدد؛ عصر گسترش رسانه‌های تصویری و خیزش آیین‌های شیعی مردمی. پژوهش حاضر بر آن است تا به واکاوی بازنمایی تصویری حضرت علی^(ع) - تجسم ارزش‌های شیعی - در نسخه‌های چاپ‌سنگی دوران ناصرالدین شاه قاجار بپردازد. این مطالعه که تمرکز اصلی آن بر تحلیل پیکرنگاری علی^(ع) در تصاویر دارای موضوعات تکرارشونده است، پس از معرفی نسخه‌های مصور چاپ‌سنگی از شش متن شاخص، ارائه کتابشناسی نسخ و فهرست مجالس واجد تصویر حضرت علی^(ع) در هریک، به بررسی نگاه‌های مندرج در این آثار پرداخته و با مطالعه هفتادوپنج تصویر دارای موضوعات تکرارشونده از بیست‌وچهار نسخه چاپ‌سنگی، می‌کوشد تا به این پرسش پاسخ گوید که تصویر علی^(ع) در مجالس تصویر با موضوعات تکرارشونده، در نسخه‌های چاپ‌سنگی عصر ناصری، چگونه بازنمایی شده است؟ بستر صورت‌بندی این جستار، نسخه‌های چاپ‌سنگی فارسی حاوی پیکرنگاری حضرت علی^(ع)، منتشرشده در عصر ناصرالدین شاه و محفوظ در کتابخانه‌های عمومی شاخص شهر تهران، است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهند که تصویر علی^(ع) در این آثار، با وام‌گیری از ساختارهای پهلوانی و اسطوره‌ای، غالباً در مجاورت دیوان و اژدهایان یا در متن نبردهای شگرف، ترسیم شده است. به بیان دیگر، علی^(ع) در تصاویر تکرارشونده نسخ چاپ‌سنگی عصر ناصری، بیشتر در میدان رویارویی با شر و در قالب جنگاوری فراواقع و شگفت و تجسم شجاعت و خشونت تصویر شده است، تا امامی آرام و رئوف.

کلیدواژه‌ها: پیکرنگاری حضرت علی^(ع)، نسخ چاپ‌سنگی عصر ناصری، چاپ‌سنگی مصور، تصویرسازی شیعی، هنر مذهبی قاجار

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول، با عنوان «تحلیل جامعه‌شناختی فرهنگی تصویر حضرت علی^(ع) در عصر ناصری، با تمرکز بر چاپ‌سنگی» است که با راهنمایی نویسنده دوم و سوم و با مشاوره نویسنده چهارم، در دانشکده علوم نظری و مطالعات عالی هنر، دانشگاه هنر تهران در حال انجام است.

۲. دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشکده علوم نظری و مطالعات عالی هنر، دانشگاه هنر، تهران، ایران.
Email: m.yaghmaeian@gmail.com

۳. استاد، گروه مطالعات عالی هنر، دانشکده هنر، دانشگاه بین‌المللی سوره، تهران، ایران.
Email: ajand@soore.ac.ir

۴. استاد، دانشکده علوم نظری و مطالعات عالی هنر، دانشگاه هنر، تهران، ایران.
Email: al.taheri@art.ac.ir

۵. استادیار، دانشکده علوم نظری و مطالعات عالی هنر، دانشگاه هنر، تهران، ایران.
Email: maziar1356@gmail.com

استاد: یغمائیان، مریم؛ آژند، یعقوب؛ طاهری، علیرضا؛ مازیار، امیر (۱۴۰۵)، وصی عصر ناصری؛ بازنمایی علی^(ع)، در تصاویر تکرارشونده نسخ چاپ‌سنگی عصر ناصرالدین‌شاه، رهپویه حکمت هنر، ۵ (۱)، ۷-۲۷.

Doi: 10.22034/rph.2025.2063447.1153
https://rph.soore.ac.ir/article_728764.html

وصی عصر ناصری؛ بازنمایی علی^(ع)، در تصاویر تکرارشونده نسخ چاپ‌سنگی عصر ناصرالدین‌شاه ■ مریم یغمائیان، یعقوب آژند، علیرضا طاهری، امیر مازیار ■ صفحه ۷ تا ۲۷

مقدمه

این پژوهش، بر آن است تا به مطالعه تصویر حضرت علی^(ع)، در آثار چاپ‌سنگی دوره ناصرالدین‌شاه قاجار (۱۳۱۳-۱۲۶۴ق)، بپردازد. عصر ناصری، دوران نوآوری در هنر همراه با به‌کارگیری رسانه‌ها، مضامین، سبک‌ها و شیوه‌های جدید و ورود حامیان تازه به این عرصه، بوده است (Raby, 1999: 56). در این عصر که از دوره‌های استثنایی تاریخ ایران به شمار می‌آید، از یک‌سو ذهنیت‌های سنتی و نظام ارباب-رعیتی همچنان به قوت خود باقی بود و از سوی دیگر، تحولات نوین سیاسی، فرهنگی و اجتماعی، در یک واژه مدرنیته (تجدد)، در شرف تکوین بودند. از نمونه‌های گذار به تجدد در این دوره، آن است که آموزش و سواد از محدوده کانون‌های درباری و اشرافی فراتر رفت و با ایجاد مدارس نوین و انتشار مطبوعات و کتاب‌های چاپی، دانش به عرصه عمومی راه یافت. به این ترتیب، تصویر نیز فراتر از طبقات خاص و مرفه، در اختیار مردم کوچک‌ویازار قرار گرفت (مارزلف، ۱۳۹۰: ۷).

در عین حال، دوره قاجار، عصر اوج آیین‌های مردمی شیعی است و این امر، در هنرهای تصویری آن عهد نیز انعکاس یافته است (Chelkowski, 1989: 109). هویت شیعی، به واسطه دو مفهوم کلیدی مشخص می‌شود. نخست، برتری بی‌منزاعه حضرت علی^(ع) و دیگری، تراژدی شهادت امام حسین^(ع) در کربلا. علی^(ع)، انسان برتر است. در ادبیات روایی، این مساله، در کتاب‌های متعدد مربوط به تاریخ زندگی آن حضرت، بسط یافته است. بسیاری از این اقتباس‌ها، در قرون بعدی، با رویدادهایی افسانه‌ای آراسته شده‌اند، تاحدی که حضرت علی^(ع)، مشابه قهرمانان داستان‌های محبوب ایرانی، حتی به نبرد با دیوان و اژدهایان می‌پردازد (Marzolph, 2012: 82-85). فرهنگ دینی ایرانی، از دو عنصر مرتبط باهم تشکیل شده است: پارسایی و شجاعت. این دو عنصر، در چهره‌ای واحد، یعنی حضرت علی^(ع)، ادغام شده و برای ایرانیان، آن حضرت، نماینده دو صفتی است که در همیشه تاریخ ایران زمین بدان‌ها دل بسته بوده‌اند و برای قهرمانان‌شان برمی‌شمرده‌اند (کوثری و عموری، ۱۳۹۲: ۳۰). در عین حال، گذشته از رستم که تجسم ارزش‌های ملی ایرانی است، تنها یک شخصیت دیگر است که به واسطه شمایل‌نگاری این حد از برجستگی و برتری آشکار را کسب نموده است: حضرت علی^(ع) که قهرمانی مذهبی و تجسم ارزش‌های شیعی است. لازم به یادآوری است که ایشان، تنها شخصیت مذهبی است که به واسطه یک شیء شمایل‌نگارانه واضح، یعنی شمشیر ذوالفقار، قابل شناسایی می‌باشد. به بیان دیگر، در شمایل‌نگاری مردمی، تصویر قهرمانی که شمشیری دولبه در دست دارد، حتماً نماینده حضرت علی^(ع) است (Marzolph, 2012: 82-94). اغلب مردم‌شناسان، اسطوره‌سازی را مشخصه طبیعت

بشر دانسته‌اند. اهمیت هنری اساطیر، در قدرت آنها برای بیان ارزش‌های انسانی است. اسطوره هنری، نوعی روایت خودانگیخته است، که در آن واقعیت‌های روانی، به خصوص بیم‌ها و امیدها، به زبان تخیلی ملموس و بیشتر در قالب دراماتیک، به بیان درمی‌آید (یاحقی، ۱۳۸۹: ۲۶). ریشه داستان‌های عامیانه دینی، مانند خاورنامه، جنگ‌نامه محمد حنفیه، جنگ‌های سیدجلال‌الدین اشرف، رموز حمزه، حمله حیدری و مانند آنها، حدیث است. احادیث معتبری که توسط افرادی آشنا به علم حدیث، نقل شده و برای شیعیان معتقد، در آن مجال انکار و تردید نیست. اما مسلمانان معتقد، بر گرده این احادیث، داستان‌ها پرداخته و این‌گونه وقایع را با شاخ‌وبرگ‌های بسیار به‌هم آمیخته و باهم تلفیق کرده و کتاب‌هایی نظیر آنچه ذکر شد را پدید آورده‌اند که در طی قرن‌ها، توسط نقالان و قصه‌خوانان، بازهم بر قطر آنها افزوده شده است. در این روایات، قهرمانان دینی در برابر جادویان، به حربه دعا و آیات قرآنی و اسم‌های اعظم توسل می‌جویند و به آن وسیله، جادویان را از میدان بیرون کرده و شکست می‌دهند. هدف از روایت این قصه‌ها، علاوه بر وقت‌گذرانی، راسخ کردن عقاید دینی و حسن اعتقاد به مذهب تشیع بوده که این امر، خاصه توسط سلاطین صفوی ترویج می‌شده است (محبوب، ۱۳۸۷: ۱۲۶-۱۲۶۰).

با این شرح، نوشتار حاضر خواهد کوشید تا با مطالعه تصویر حضرت علی^(ع) - به عنوان تجسم ارزش‌های دین مردمی - در بستر نسخه‌های چاپ‌سنگی دوره ناصرالدین‌شاه قاجار و با تمرکز بر مجالس تصویر واجد موضوعات تکرارشونده، دریابد که علی^(ع)، توسط تصویرگر عصر ناصری، چگونه بازنمایی شده است؛ با وام‌گیری از ساختارهای پهلوانی و اسطوره‌ای و در قالب جنگاوری فراواقع و آن‌جهانی، یا در موقعیت‌هایی دور از خرافه و در قامت امامی آرام و رتوف.

روش پژوهش

پژوهش حاضر، از نوع کیفی و با ماهیت تاریخی-تحلیلی است و روش انجام پژوهش، در دو مرحله گردآوری داده‌ها و مطالعه آنها صورت گرفته است. داده‌های پژوهش حاضر، بر دو قسم اسناد نوشتاری و اسناد دیداری هستند. گردآوری اسناد دست‌دوم این پژوهش یعنی اسناد نوشتاری، از منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی انجام شده است. اسناد دیداری که اسناد دست‌اول پژوهش حاضر هستند، شامل تمامی نگاره‌های واجد پیکرنگاری حضرت علی^(ع)، آمده در کتاب‌های چاپ‌سنگی فارسی، منتشر شده در عصر ناصری است و حوزه تحت پوشش این پژوهش، کتابخانه‌های عمومی شاخص شهر تهران می‌باشد. در انتخاب مجموعه تصاویر حاوی پیکرنگاری حضرت علی^(ع)، دوره تاریخی عصر ناصرالدین‌شاه

کتاب چاپ‌سنگی دوره قاجار»، به قلم اولریش مارزلف نیز در این کتاب چاپ شده است. هرچند در این مقاله سعی شده تا با نگاهی نو، به مضامین تکرارشونده در کتاب‌های چاپ‌سنگی دارای درون‌مایه مذهبی پرداخته شود، اما احتمالاً به سبب عدم تسلط مارزلف بر وقایع صدر اسلام، تحلیل‌ها سطحی باقی مانده‌اند.

از دیگر پژوهش‌های نگاشته‌شده توسط مارزلف، پیرامون بررسی تصاویر چاپ‌سنگی که دارای درون‌مایه مذهبی هستند، می‌توان به کتاب *قاجار* (۱۳۹۸)، به قلم مارزلف نیز به فرهنگ بصری شیعیان ایران، که در نسخه‌های خطی، کتاب‌های چاپ‌سنگی و آثار کاشی‌کاری و مانند آن ثبت شده است، می‌پردازد. از میان آثاری که به مطالعه پیکرنگاری حضرت علی^(ع) می‌پردازند، می‌توان به «واکوی تبدیل گفتمان مکتوب غزوه خیبر به گفتمان بصری در کتاب طوفان البکاء» (۱۳۹۹) اشاره کرد که سه نسخه چاپ‌سربی و چهار نسخه چاپ‌سنگی از طوفان البکاء را مورد مطالعه قرار داده و میزان تأثیر روایات تاریخی و حدیثی و گاه بازتاب آنها در اشعار (گفتمان مکتوب) را در خلق تصاویر مربوط به جنگ خیبر، در نسخ طوفان البکاء، بررسی می‌نماید، اشاره کرد. این پژوهش توسط علی بوزری و مصطفی لعل‌شاطری نگاشته شده است.

پژوهش‌های «بررسی تحلیلی گفتمان شیعی در چند نگاره حضرت علی^(ع) از دوره‌های ایلخانی تا صفوی» از علیرضا مهدی‌زاده (۱۳۹۵) و «هنر مردمی دینی: شمایل‌شناسی حضرت علی^(ع)» (۱۳۹۲) نیز از مطالعاتی هستند که تصویر علی^(ع) را موضوع پژوهش خود قرار داده‌اند. مسعود کوثری و عباس عموری در نوشتار «هنر مردمی دینی: شمایل‌شناسی حضرت علی^(ع)»، به مطالعه پیکرنگاری‌های علی^(ع) از منظر آرای اروین پانوفسکی، در چند کشور مسلمان پرداخته‌اند. این پژوهش معتقد است که تصاویر آن حضرت، میان دو صفت و مسیر فطری بودن و بازنمایی برخی روایات تاریخی، در نوسان هستند. درعین‌حال، نوعی تبادل نقش‌مایه‌ها، میان ادیان گوناگون به چشم می‌خورد. آنچه این پژوهش به آن می‌رسد، به سبب محدود بودن تعداد نمونه‌های مورد بررسی و گزینش بدون‌قاعده آنها، چندان قابل استناد نیست. از سوی دیگر، علیرضا مهدی‌زاده در نوشتار «بررسی تحلیلی گفتمان شیعی در چند نگاره حضرت علی^(ع) از دوره‌های ایلخانی تا صفوی» (۱۳۹۵)، می‌کوشد تا با مطالعه تعدادی از نگاره‌های شاخص واجد تصویر حضرت علی^(ع)، مربوط به دوره‌های ایلخانی، تیموری، ترکمن و صفوی، از نظر محتوایی و شکلی، به این پرسش پاسخ گوید که شمایل آن حضرت در نگارگری ایران، بر اساس چه روایت‌هایی به تصویر درآمده است. مهدی‌زاده می‌نویسد: «شمایل حضرت علی^(ع) در نگارگری دوره‌های

قاجار (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق)، ملاک محدود کننده بوده و آثار فاقد تاریخ‌نگاری، از این بررسی کنار گذاشته شده‌اند. از سوی دیگر، از آنجا که اعتبار و اصالت نمونه‌های مورد بررسی، مقدم بر تعدد نمونه‌ها است، نگاره‌هایی که امکان اعتبارسنجی نداشته‌اند از پژوهش حذف شده است.

در نخستین گام، تمامی عنوان‌های شاخص چاپ‌سنگی واجد پیکرنگاری حضرت علی^(ع)، شناسایی و فهرست شدند. این مجموعه متنوع، عناوینی همچون اخبارنامه، حدیقه‌الشیعه، خضر و حضرت امیر^(ع)، افتخارنامه حیدری، تحفه‌المجالس، حمله حیدری، خاورنامه، دیوان فارغ‌گیلانی و طوفان البکاء را در بر می‌گرفت که در جدول ۱ آمده است. در ادامه مسیر، برخی از این متون مانند اخبارنامه، حدیقه‌الشیعه و خضر و حضرت امیر^(ع)، به دلیل آن که تصاویرشان در زمره «موضوعات تکرارشونده» قرار نمی‌گرفت، از بررسی نهایی حذف شدند. در نهایت، بیست و چهار نسخه چاپ‌سنگی مربوط به شش متن شاخص (افتخارنامه حیدری، تحفه‌المجالس، حمله حیدری، خاورنامه، دیوان فارغ‌گیلانی و طوفان البکاء) مبنای بررسی قرار گرفت. از میان مجالس‌تصویر این نسخه‌ها، هفتاد و پنج تصویر دارای موضوعات تکرارشونده استخراج و به عنوان هسته اصلی داده‌های پژوهش، مورد مطالعه تطبیقی قرار گرفتند. به این شرح، پس از گردآوری تصاویر واجد پیکرنگاری حضرت علی^(ع) از میان نسخ چاپ‌سنگی، بر اساس ملاک‌هایی که ذکر آن رفت، مقوله‌بندی بر مبنای «تصاویر با موضوع واحد» در مورد داده‌ها (تصاویر) اعمال شد و در آخر، «مجالس‌تصویر با موضوعات تکرارشونده»، مورد مطالعه قرار گرفته‌اند تا به ترسیم سیمای بازنمایی پیکرنگاری علی^(ع)، در نسخ چاپ‌سنگی عصر ناصری، منجر شود.

پیشینه پژوهش

در جست‌وجوی منابع پژوهشی، نوشتاری که به مطالعه تصویر حضرت علی^(ع)، در عصر ناصری و در بستر آثار چاپ‌سنگی پرداخته باشد، یافت نشد. در نتیجه، پیشینه تحقیق حاضر، به بررسی پژوهش‌هایی می‌پردازد که مطالعه آنها، برای پیش‌برد مسیر تحقیق مفید و مؤثر است. این نوشتارها، بر مبنای موضوع، دسته‌بندی شده‌اند.

از پژوهش‌های متأخری که در مورد هنر شیعی دوران قاجار انجام گرفته، کتاب *هنر و فرهنگ مادی تشیع ایرانی*^۱ به‌ویژه استاری پدرام خسرونژاد (۲۰۱۲) است. در این نوشتار که شامل مجموعه مقالات ارائه‌شده در همایشی به همین نام است، در کنار مقالاتی که از جنبه‌های مختلف به نقش‌مایه شیر، به عنوان نمادی از حضرت علی^(ع) پرداخته‌اند، نمونه‌هایی از شمایل‌های حضرت علی^(ع) نیز آمده. مقاله «بازنمایی تصویری مضامین شیعی در

وصیّ عصر ناصری؛ بازنمایی علی^(ع)، در تصاویر تکرارشونده نسخ چاپ‌سنگی عصر ناصرالدین‌شاه ■ مریم یغمائیان، یعقوب آژند، علیرضا طاهری، امیر مازیار ■ صفحه ۷ تا ۲۷

چاپ‌سنگی فارسی، به عنوان یک گونه هنری خاص، مربوط به دوره قاجار است (Marzolph, 2012: 75). اولین کتاب چاپ‌سنگی مصوّر، رساله نشان‌های دولت ایران نام داشت و در ۱۲۵۲ق به چاپ رسید. به تدریج و با گسترش این شیوه تکثیر، تزئینات و تصاویر، به جزء جدایی‌ناپذیر بسیاری از کتب چاپ‌سنگی بدل شد (بوذری، ۱۳۹۳: ۴۸-۵۰). کتاب‌های چاپ‌سنگی، اگرچه که همچنان برای مخاطب عام عصر قاجار گرانتیقت بودند، نسبت به نسخ خطی، در اختیار طیف بسیار وسیع‌تری از مخاطبان قرار می‌گرفتند. به این ترتیب، تصاویر آمده در کتب چاپ‌سنگی عصر قاجار، این توانمندی را داشتند تا در استانداردسازی و ترویج مضامین شیعی، به شکلی که پیش از آن بی‌سابقه بود، مشارکت نمایند (Marzolph, 2012: 101).

در عهد ناصرالدین‌شاه، تصویرسازی آثار مذهبی، برای خوانندگان بسیار جذاب بوده است. مهم‌ترین کتب منتشر شده در این حوزه، شامل حمله حیدری، اسرارالشهاده و طوفان البکاء هستند. از دیگر نمونه‌های کتاب‌های چاپ‌سنگی مصور مذهبی، می‌توان به انوارالشهاده، گنجینه اسرار، خاورنامه، ماتمکده، مجالس المتقین، مختارنامه و تحفه الذاکرين، اشاره کرد (شگلو، مارزلف، گرین و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۶۹). پژوهش حاضر، به بررسی کتاب‌های شاخصی که روایتی پیرامون حیات حضرت علی^(ع) را در خود دارند، پرداخته است و داده‌های تصویری این نوشتار، از نسخه‌های چاپ‌سنگی این عناوین، که در عصر ناصری منتشر شده و محفوظ در کتابخانه‌های عمومی تهران هستند، گردآوری شده است. در «جدول ۱» فهرست عناوین کتب چاپ‌سنگی مورد مطالعه در این پژوهش، آمده است. از این میان، کتاب‌های اخبارنامه، حدیقه الشیعه و خضر

ایلخانی، تیموری و ترکمن، بر اساس روایت‌های تاریخی، قهرمانی و پهلوانی-اسطوره‌ای، به تصویر درآمده است، درحالی‌که در دوره صفوی، متأثر از غلبه شیعه قهاستی-اثنی‌عشری، شاهد بازنمایی شمایل حضرت بر اساس روایت‌های شیعی هستیم» (مهدی‌زاده، ۱۳۹۵: ۳۵). نوشتار «الگوی شمایل‌نگاری شیعی با تکیه بر بررسی شمایل‌نگارانه نسخه خاوران‌نامه فرهادنقاش» (۱۳۹۵)، نمونه‌ای دیگر از بررسی شمایل‌شناسانه تصویر امیرالمومنین^(ع) است که در خاوران‌نامه فرهادنقاش، صورت می‌بندد. در این مقاله، نجمه تدین برخی نشانه‌های قراردادی فیگوراتیو و غیرفیگوراتیو را که در نگاره‌های خاوران‌نامه تکرار شده‌اند، ارائه می‌کند. نگارنده این پژوهش معتقد است خاوران‌نامه فرهادنقاش، نشانه‌های مربوط به پیکرنگاری علی^(ع) را در چهارچوب‌هایی معین و ثابت قرار می‌دهد که در دوران‌های بعد، به عنوان الگوی پیکرنگاری شیعی-ایرانی، در دیگر آثار تکرار می‌شوند. با این شرح و با در نظر داشتن این مطالعات انجام شده پیرامون هنر مذهبی عصر قاجار، نوشتار حاضر خواهد کوشید تا در قالب جستاری نظام‌مند پیرامون بازنمایی تصویری حضرت علی^(ع)، گامی باشد در این مسیر پژوهشی.

نسخ چاپ‌سنگی مورد بررسی

نقاشی قاجار، گذار موفقیت‌آمیزی از نسخ خطی به تصویرسازی‌های چاپ‌سنگی را تجربه نمود؛ نقاشان، با افکار جامعه به مشارکت برخاسته و از طریق چاپ و نشر داستان‌های عامیانه، مذهبی و چاپ‌های ارزان‌قیمت، کوشیدند تا از محدودیت‌های دربار جدا شده و با مخاطبان بیشتری از مردمان عادی ارتباط برقرار کنند (امانت، ۱۳۹۴: ۲۳۷-۲۳۸). تصویرسازی روایی در کتاب‌های

جدول ۱. فهرست عناوین کتب چاپ‌سنگی مصوّر مورد بررسی (تدوین: نگارندگان)

نام کتاب	موضوع اثر	مؤلف
۱ اخبارنامه	از گروه قصص‌الانبیاء، شامل حکایت‌هایی از آفرینش آدم تا دجال	صادق
۲ افتخارنامه حیدری	مثنوی مذهبی با موضوع جنگ‌های حضرت علی ^(ع)	افتخارالعلماء
۳ تحفه المجالس	در بردارنده معجزات پیامبر ^(ص) ، فاطمه ^(س) و دوازده امام معصوم ^(ع)	سلطان محمد استرآبادی
۴ حدیقه الشیعه	در باب فضایل اهل بیت پیامبر ^(ص) ، فاطمه ^(س) و دوازده امام معصوم ^(ع)	مقدس اردبیلی
۵ حمله حیدری	منظومه‌ای در بیان جنگ‌های پیامبر ^(ص) و دلآوری‌های حضرت علی ^(ع)	بمانعلی راجی کرمانی
۶ خاورنامه	اقتباسی به‌نثر از خاوران‌نامه، شامل داستان جنگ‌های علی ^(ع) در مشرق‌زمین	ناشناس
۷ خضر و حضرت امیر	داستانی عامیانه درباره حضرت خضر و علی ^(ع) که در ادامه معراج‌نامه آمده	ناشناس
۸ دیوان فارغ‌گیلانی	شامل مدحیه و داستان‌هایی پندآموز، به‌نظم، در ستایش علی ^(ع)	حسین‌بن حسن فارغ‌گیلانی
۹ طوفان البکاء	کتابی فارسی در مصائب اهل بیت پیامبر ^(ص) به‌ویژه امام حسین ^(ع)	محمدابراهیم جوهری

جدول ۲. کتابشناسی نسخ مصوّر اخبارنامه واجد تصویر علی^(ع) (تدوین: نگارندگان)

تاریخ نشر (ه.ق.)	محل نگهداری، شماره بازایی	وضعیت نشر	کاتب، خط	تصویرگر، تعداد تصویر	تعداد صفحه	ابعاد صفحه (سانتی متر)
۱۲۶۷	کتابخانه سنت پترزبورگ Ps 102	تبریز، بی نا	ناشناس، نستعلیق	احتمالاً علی قلی خوبی، ۸۳ تصویر	۷۴	۲۷ × ۱۷

جدول ۳. کتابشناسی نسخ مصوّر حدیقه الشیعه واجد تصویر علی^(ع) (تدوین: نگارندگان)

تاریخ نشر (ه.ق.)	محل نگهداری، شماره بازایی	وضعیت نشر	کاتب، خط	تصویرگر، تعداد تصویر	تعداد صفحه	ابعاد صفحه (سانتی متر)
۱۲۷۱	کتابخانه ملی ۷۶۱۳-۶	تهران کارخانه الله‌قلیخان	سیدجعفر خوانساری نستعلیق	ناشناس ۱۴ تصویر	۲۶۸	۳۵ × ۲۳

جدول ۴. کتابشناسی نسخ مصوّر خضر و امیرالمومنین^(ع) واجد تصویر علی^(ع) (تدوین: نگارندگان)

تاریخ نشر (ه.ق.)	محل نگهداری، شماره بازایی	وضعیت نشر	کاتب، خط	تصویرگر، تعداد تصویر	تعداد صفحه	ابعاد صفحه (سانتی متر)
۱۲۶۳	کتابخانه ملی ۱۰۵۹۶-۶	تهران کارخانه ملا عباسعلی	مصطفی قلی کجوری بلده نستعلیق	ناشناس ۳ تصویر	۶	۲۱ × ۱۵
۱۲۶۸	کتابخانه ملی ۷۱۷۰-۶	بی جا بی نا	ناشناس نستعلیق	ناشناس ۵ تصویر	۷	۲۷/۵ × ۱۷/۵
۱۲۷۱	کتابخانه ملی ۵۲۱۶-۶	تهران ملا محمدعلی صحاف	نصرالله نستعلیق	ناشناس ۴ تصویر	۶	۲۲ × ۱۴/۵
۱۲۹۱	کتابخانه ملی ۷۰۳۴-۶	بی جا بی نا	ناشناس نستعلیق	ناشناس ۳ تصویر	۶	۲۳ × ۱۷
۱۳۰۵	کتابخانه ملی ۱۹۱۸۰-۶	تهران کارخانه آقامشهدی تقی	ناشناس نستعلیق	ناشناس ۲ تصویر	۶	۲۱ × ۱۶

* تمامی نسخه‌های کتاب خضر و امیرالمومنین^(ع)، در انتهای معراج‌نامه، به صورت الحاقی آمده‌اند.

و حضرت امیر^(ع)، چون مجالس واجد پیکرنگاری علی^(ع) آمده در آنها در گروه تصاویر با موضوعات تکرارشونده قرار نداشت، از پژوهش کنار گذاشته شدند. کتابشناسی نسخ مصوّر این عناوین که در کتابخانه‌های عمومی تهران محفوظ هستند، در زیر آمده است (جدول‌های ۲ تا ۴). در ادامه، شرحی مختصر در مورد کتاب‌هایی که نسخ چاپ‌سنگی آنها واجد «مجالس تصویر با موضوعات تکرارشونده» هستند، می‌آید.

۱. **افتخارنامه حیدری**

از مشهورترین افتخارنامه‌های حیدری، سروده میرزا مصطفی، ملقب به افتخارالعلماء و متخلص به صهبا، از شعرای قرن سیزده و چهارده هجری قمری است (دبیری‌نژاد، ۱۳۸۰: ۸۸). ناظم

افتخارنامه حیدری، این کتاب را چنان‌که در چند جای متن تصریح کرده، در جوانی و هنگامی که بیست سال بیشتر نداشت، سروده است (محبوب، ۱۳۸۷: ۴۴۲). افتخارالعلماء، این افتخارنامه حیدری را که بیش از هجده‌هزار بیت دارد، در سال ۱۳۰۴ ق سروده و به عنوان ماخذ، نوشته‌های سپهر در ناسخ التواریخ را منبع قرار داده است (محبوب، ۱۳۸۷: ۴۴۴). موضوع این منظومه، بیان جنگ‌های علی بن ابیطالب^(ع) است و اثر به دو بخش جنگ‌های حضرت علی^(ع) در زمان پیامبر اسلام^(ص) و جنگ‌های امیرالمومنین^(ع) پس از رحلت رسول^(ص)، تقسیم می‌شود. افتخارنامه حیدری، با این‌که از نظر عنوان با حمله حیدری باذل‌مشهدی و راجی کرمانی مشابهت کامل ندارد، ولی از حیث موضوع با آن دو اثر یکسان است (دبیری‌نژاد، ۱۳۸۰: ۸۸). میرزا

وصی عصر ناصری؛ بازنمایی علی^(ع)، در تصاویر تکرارشونده نسخ چاپ‌سنگی عصر ناصرالدین‌شاه ■ مریم یغمائیان، یعقوب آژند، علیرضا طاهری، امیر مازیار ■ صفحه ۷ تا ۲۷

۲. تحفة المجالس

کتاب تحفة المجالس، که نوشته سلطان محمدبن تاج‌الدین حسن استرآبادی است، در بردارنده معجزات پیامبر اسلام^(ص)، حضرت فاطمه^(ص) و دوازده امام معصوم^(ع) می‌باشد. این کتاب، شامل یک مقدمه، چهارده مقصد و یک خاتمه است. مقدمه، مشتمل بر دو فصل است. فصل اول، درباب تحقیق معنی معجزه است و فصل دوم به ذکر کتاب‌هایی که روایات معجزات از آنها نقل شده، اختصاص یافته. چهارده مقصد کتاب، در دو جلد آمده‌اند. جلد اول، از ابتدای معجزات جناب پیغمبر^(ص) تا پایان معجزات امام حسین^(ع) را شامل می‌شود و جلد دوم، با معجزات امام سجاد^(ع) آغاز شده و با معجزات امام دوازدهم^(ع) و به دنبال آن ذکر

مصطفی افتخارالعلماء، پس از پایان یافتن افتخارنامه حیدری، آن را به نظر دو مجتهد بزرگ وقت، یعنی میرزا محمدحسن شیرازی و میرزا محمدحسن آشتیانی رسانیده و نظر موافق آنها را نیز جلب نموده است (محبوب، ۱۳۸۷: ۴۴۳). افتخارالعلماء، در ابتدای این کتاب، ناصرالدین‌شاه و ولیعهد وی، مظفرالدین را مدح کرده و از کمک‌های میرزا علی اصغرخان اتابک امین‌السلطان، صدراعظم وقت، سپاس‌گزاری نموده است. کتابشناسی نسخ مصور محفوظ در کتابخانه‌های عمومی تهران در «جدول ۵» و فهرست موضوعی مجالس واجد تصویر علی^(ع) در نسخ افتخارنامه حیدری در «جدول ۶» آمده است.

جدول ۵. کتابشناسی نسخ مصور افتخارنامه حیدری واجد تصویر علی^(ع) (تدوین: نگارندگان)

تاریخ نشر (ه.ق.)	محل نگهداری، شماره‌بازایی	وضعیت نشر	کاتب، خط	تصویرگر، تعداد تصویر	تعداد صفحه	ابعاد صفحه (سانتی متر)
۱۳۱۰*	کتابخانه ملی ۱۶۱۲۵-۶	تهران کارخانه آفاسید مرتضی	محمدرضا سلطان‌الکتاب نستعلیق	میرزا نصرالله ۵۰ تصویر	۴۵۸	۲۱ × ۳۴

* نسخه دیگری از این افتخارنامه حیدری در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (کتابخانه ایران‌شناسی) و به شماره‌بازایی ۲-۸۲۲ نگهداری می‌شود. نسخه دیگری از این افتخارنامه حیدری در کتابخانه مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی و به شماره‌بازایی H2A7 1310Q . PIR7745 نگهداری می‌شود. نسخه دیگری از این افتخارنامه حیدری در کتابخانه آستان حضرت عبدالعظیم^(ع) و به شماره‌بازایی M18 نگهداری می‌شود.

جدول ۶. فهرست موضوعی مجالس واجد تصویر علی^(ع) در نسخ افتخارنامه حیدری (تدوین: نگارندگان)

موضوع تصویرها	افتخارنامه حیدری ۱۳۱۰ ق.	موضوع تصویرها	افتخارنامه حیدری ۱۳۱۰ ق.
۱ خویبیدن امام علی ^(ع) در جای پیغمبر و آمدن قریش در آن خانه	*	۱۵ آمدن طلحه و زبیر خدمت امام علی ^(ع) جهت مرخصی سفر مکه	*
۲ کشتن امام علی ^(ع) عبدالعزیز را در میدان کارزار	*	۱۶ آمدن اشتر نخعی به نبرد عمرو و گرفتن آن نامدار عمرو را با کمند	*
۳ کشته شدن ولید به دست امام علی ^(ع)	*	۱۷ نبرد عامر نامدار با مالک اشتر و کشتن مالک عامر را	*
۴ پاسخ فرمودن امام علی ^(ع) کبش کتیبه نامدار را	*	۱۸ آمدن امرل نامدار به نبرد مالک و کشتن او اسب مالک را و کشتن مالک امرل را	*
۵ نبرد امام علی ^(ع) با گروه کفار و آمدن جبرئیل و آوردن «لافتی الاعلی» را	*	۱۹ نبرد کیسا غلام امام علی ^(ع) با احمر غلام معویّه و شهادت کیسا	*
۶ کشته گردیدن عمرو نامدار از ضرب ذوالفقار امام علی ^(ع)	*	۲۰ کشته شدن پور مقیده و بهم ریختن دولشکر در نبرد مالک اشتر	*
۷ آمدن مرحب به دیده‌گاه قلعه به نظاره سپاه دین و دیدن او امام علی ^(ع) را	*	۲۱ فرستادن امام علی ^(ع) محمد حنفیه را به میدان و کشتن او هفت نفر از سپاه معویّه را	*
۸ کشتن امام علی ^(ع) حارث را	*	۲۲ نبرد امام علی ^(ع) در میدان کارزار و کشف عورت نمودن عمرو عاص	*
۹ کشته شدن مرحب از تیغ شریار امام علی ^(ع) و خسته شدن پال جبرئیل ^(ع)	*	۲۳ ریختن سپاه معویّه به رزم ابراهیم و فرستادن امام علی ^(ع) مالک را به مدد ابراهیم	*
۱۰ آمدن سفیان خدمت امام علی ^(ع) و گفت‌وگوی او	*	۲۴ نبرد سپاه شام و عراق در شب که او را نبرد لیله‌الهریر می‌خوانند	*
۱۱ گفت‌وگو نمودن عمر با ابوسفیان در خدمت حضرت رسول ^(ص) با همدیگر	*	۲۵ آمدن ابن وهب سالار سپاه خوارج به میدان و کشتن امام علی ^(ع) آن اهرمن را	*
۱۲ روانه شدن لشکر اسلام به جانب مکه و نمودن عباس خالد را با لشکرش به ابوسفیان	*	- تعداد تصاویر نسخه	۵۰
۱۳ آمدن مالک با سپاه خود خدمت رسول ^(ص) و اسلام اختیار نمودن	*	- تعداد مجالس واجد تصویر حضرت علی ^(ع)	۲۵
۱۴ نصب خلافت در غدیر خم	*		

۳. حمله حیدری

منظومه حمله حیدری در قالب مثنوی و در بیان جنگ‌های پیامبر اسلام (ص) و دلاوری‌های حضرت علی (ع)، سروده شده که بیشتر متوجه ماجراهای علی (ع) است. ملا بمانعلی راجی کرمانی، حمله حیدری را با ستایش خداوند آغاز می‌کند و پس از ساقی‌نامه، به ترتیب، گفت‌وگوی رسول خدا (ص) با فاطمه بنت اسد، مدح مادر مولا (ع)، وصف اعجاز امیرالمومنین (ع)، تولد مولا علی (ع) در بیت‌الله و... می‌آید. حمله حیدری ملا بمانعلی، حدود سی هزار بیت است و راجی، این کتاب را به درخواست ظهیرالدوله، از حاکمان قاجار، سروده و آن را به وی تقدیم کرده است. در «جدول ۹» کتابشناسی نسخ مصور محفوظ در کتابخانه‌های عمومی تهران و در «جدول ۱۰»، فهرست موضوعی مجالس

بخش خاتمه، پایان می‌پذیرد. خاتمه، درباب حکایات حضرت صاحب‌الامر (ع) و ذکر بعضی علامات خروج آن حضرت است. سلطان محمد در تحفة المجالس، در مجموع، ششصد و چهل و سه معجزه، از کرامات چهارده معصوم (ع) را ذکر می‌کند و در فصل دوم از مقدمه، بیش از هفتاد عنوان کتاب را به عنوان منبع روایات این معجزات، معرفی می‌نماید. استرآبادی دلیل تألیف این کتاب را «فضیلت تکرار این اذکار، که باعث تزاید اعتقاد به خداوند و معصومین (ع) می‌گردد»، می‌داند (استرآبادی، ۱۳۹۱: ۱۲). در ادامه، کتابشناسی نسخ مصور محفوظ در کتابخانه‌های عمومی تهران در «جدول ۷» و فهرست موضوعی مجالس واجد تصویر علی (ع) در نسخه‌های تحفة المجالس، در «جدول ۸» آمده است.

جدول ۷. کتابشناسی نسخ مصور تحفة المجالس واجد تصویر علی (ع) (تدوین: نگارندگان)

تاریخ نشر (ه.ق.)	محل نگهداری، شماره‌بازایی	وضعیت نشر	کاتب، خط	تصویرگر، تعداد تصویر	تعداد صفحه	ابعاد صفحه (سانتی‌متر)
۱۲۷۲	کتابخانه ملی ۱۷۵۷۷-۶	بی‌جا محمدرضابن‌اقاعظیم خوانساری	محمدباقر خوانساری نستعلیق	میرزا حسن ۱۳ تصویر	۳۸۰	۲۱ × ۳۴
۱۲۷۳	کتابخانه ملی ۱۰۳۶۰-۶	بی‌جا بی‌نا	محمدعلی نستعلیق	ناشناس ۱۵ تصویر	۳۸۴	۲۱/۵ × ۳۵
*۱۲۷۸	کتابخانه ملی ۲۱۵۷۴-۶	تبریز مشهدی عباسعلی	ناشناس نستعلیق	میر محسن ۲۶ تصویر	۲۹۰	۲۱/۵ × ۳۴
**۱۲۷۹	کتابخانه ملی ۹۹۷۰-۶	تهران محمدقلی و محمدحسین خوانساری	محمدباقر خوشنویس نستعلیق	ناشناس ۲ تصویر	۳۵۴	۲۲ × ۳۶
۱۳۰۰	کتابخانه ملی ۸۰۴۹-۶	تهران کارخانه آقاسید اسدالله	خانجان خوانساری نستعلیق	نصرالله ۱۴ تصویر	۳۳۹	۲۱/۵ × ۳۴

* نسخه دیگری از این تحفة المجالس، در کتابخانه و موزه ملی ملک به شماره‌بازایی ۳۸۸۴۷ نگهداری می‌شود.
** نسخه دیگری از این تحفة المجالس در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (کتابخانه ایرانشناسی) و به شماره‌بازایی ۲-۷۹۸ نگهداری می‌شود.

جدول ۸. فهرست موضوعی مجالس واجد تصویر علی (ع) در نسخ تحفة المجالس (تدوین: نگارندگان)

موضوع تصویرها	۱۲۷۲ ق.	۱۲۷۳ ق.	۱۲۷۸ ق.	۱۲۷۹ ق.	۱۳۰۰ ق.
۱ بردن باد بساط حضرت علی (ع) را به پیش سد یا جوج و ماجوج	۰	۰	۰	۰	۰
۲ جناب علی (ع) و جمشید و حسنین (ع) در پای درخت و ازدهای عظیم	۰	۰	۰	۰	۰
۳ دونیم شدن مرحب به ضرب ذوالفقار جناب مولا علی (ع)	۰	۰	۰	۰	۰
۴ جناب علی (ع) در گهواره و دریدن ازدها را	۰	۰	۰	۰	۰
۵ جناب علی (ع) و حسنین (ع) [الحاقی]	۰	۰	۰	۰	۰
۶ آمدن سائل در مسجد رسول (ص) و سؤال کردن و بردن علی (ع) او را به شهر بربر	۰	۰	۰	۰	۰
- تعداد تصاویر نسخه	۱۳	۱۵	۲۶	۲	۱۴
- تعداد مجالس واجد تصویر حضرت علی (ع)	۴	۴	۱	۱	۱

وصیّ عصر ناصری؛ بازنمایی علی^(ع)، در تصاویر تکرارشونده نسخ چاپ‌سنگی عصر ناصرالدین‌شاه ■ مریم یغمائیان، یعقوب آژند، علیرضا طاهری، امیر مازیار ■ صفحه ۷ تا ۲۷

جدول ۹. کتابشناسی نسخ مصوّر حمله حیدری واجد تصویر علی^(ع) (تدوین: نگارندگان)

تاریخ نشر (ه.ق.)	محل نگهداری، شماره بازیابی	وضعیت نشر	کاتب، خط	تصویرگر، تعداد تصویر	تعداد صفحه (سانتی متر)	ابعاد صفحه
۱۲۶۹	کتابخانه ملی، ۶-۶۸۱۳	تهران، مطبعه آقارستمعلی	عبدالصمد خراسانی، نستعلیق	علی‌قلی خویی، ۳۹ تصویر	۳۸۸	۲۱ × ۳۴
۱۲۷۵*	کتابخانه مجلس، ۱۷۸۴۷	تهران، آقا محمد حسین	میرزا آقا کمره‌ئی، نستعلیق	ناشناس، ۵۰ تصویر	۴۱۴	-
۱۲۷۷	کتابخانه ملی، ۵۳۸۸-۶	بی‌جا، بی‌نا	محمدصادق، گلپایگانی، نستعلیق	ناشناس، ۵۰ تصویر	۴۲۳	۲۲ × ۳۶
۱۲۸۲	کتابخانه ملی، ۶-۴۵۶۳	تهران، چاپخانه محمدقلی و محمدحسین طهرانی	نصراله تفرشی، نستعلیق	ناشناس، ۳۶ تصویر	۴۰۰	۲۰ × ۲۸
۱۳۱۲	کتابخانه ملی، ۶-۲۷۹۸۱	تهران، مطبعه حبیب‌الله طهرانی	محمداسماعیل شاهرودی، نستعلیق	علی‌خان، ۵۱ تصویر	۴۱۵	۲۱ × ۳۱/۵

* نسخه دیگری از این حمله حیدری، در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار) به شماره بازیابی ۴۱۱۲۲ نگهداری می‌شود. نسخه دیگری از این حمله حیدری، در کتابخانه آیت‌الله بروجردی (مسجد اعظم) قم به شماره بازیابی ۳۷۲۵۵-۱۱۴۳ نگهداری می‌شود.

جدول ۱۰. فهرست موضوعی مجالس واجد تصویر علی^(ع) در نسخ حمله حیدری (تدوین: نگارندگان).

موضوع تصویرها	حمله حیدری				
	۱۲۶۹ ق.	۱۲۷۵ ق.	۱۲۷۷ ق.	۱۲۸۲ ق.	۱۳۱۲ ق.
۱ درون بردن مهد حضرت امیر ^(ع) به مکه و سرنگون شدن بت‌ها	*	*	*	*	*
۲ آمدن دیو خدمت سید اوصیا ^(ص) و شرح حال خود گفتن	*	*	*	*	*
۳ حضرت علی ^(ع) و دیو دست‌بسته	*	*	*	*	*
۴ نجات دادن حضرت امیرالمومنین ^(ع) سلمان را از دست شیر دشت ارژن	*	*	*	*	*
۵ در بیان احوالات شیررَب و دود در سن هشت سالگی	*	*	*	*	*
۶ رفتن رسول ^(ص) به غار ثور و ریختن قریش در خانه حضرت به جهت کشتن ایشان	*	*	*	*	*
۷ منتخب نمودن سید المرسلین ^(ص) دلیران دین را و روانه شدن به عزم غارت کاروان	*	*	*	*	*
۸ آمدن عبدالعزی به سراب و کشته شدن او به دست شیر خدا ^(ع)	*	*	*	*	*
۹ نبرد شیر پروردگار ^(ع) با شیبیه و کشته شدن شیبیه	*	*	*	*	*
۱۰ از پادار آمدن کپشه غدار از ضرب ذوالفقار حیدرکزار ^(ع) و مردن آن کافر نابکار	*	*	*	*	*
۱۱ رزم حیدرکزار ^(ع) با گروه کفار و راندن ایشان را از دور پیغمبر ^(ص)	*	*	*	*	*
۱۲ آمدن هشام به میدان و نبرد کردن با شیر پروردگار و به دونیم کردن او را علی ^(ع)	*	*	*	*	*
۱۳ شمشیر شکستن در دست علی ^(ع) و تحریک نمودن ابوسفیان کفار را به نبرد	*	*	*	*	*
۱۴ کشتن علی ^(ع) عمرو بن عبدود را و محاربه با رفقای عمرو و گریختن لشکر به بطحا	*	*	*	*	*
۱۵ مجلس گفت‌وگوی پیامبر ^(ص) و حضرت امیر ^(ع)	*	*	*	*	*
۱۶ محاربه نمودن حارث با جناب امیر ^(ع) و کشتن آن سرور حارث را	*	*	*	*	*
۱۷ رسیدن جبرئیل ^(ع) و میکائیل ^(ع) به امر ربّ جلیل در نزد امیر ^(ع) در نبرد با مرحب	*	*	*	*	*
۱۸ آمدن خواجه با غلام به نزد امام ^(ع) و به سرانگشت مبارک آب جاری نمودن	*	*	*	*	*
۱۹ توصیف حضرت امیر ^(ع) و خواهش ابوسفیان که ابو بصیر را مانع از جهاد شود	*	*	*	*	*
۲۰ شنیدن حضرت رسول ^(ص) راز حضرت باری تعالی و توصیف هردو لشکر	*	*	*	*	*
۲۱ دونیم شدن ابو جردل از ضرب ذوالفقار شیر خدا ^(ع)	*	*	*	*	*
۲۲ نادم شدن شیخ نصارا از مباحله نمودن با حضرت رسول ^(ص) و اسلام آوردن	*	*	*	*	*
۲۳ موعظه و نصیحت نمودن خاتم انبیا ^(ص) اصحاب را در باب ولایت امیر مومنان ^(ع)	*	*	*	*	*
۲۴ خبردار شدن جناب امیر ^(ع) از آمدن عایشه به بصره و لشکر آراستن آن حضرت	*	*	*	*	*
۲۵ به میدان آمدن یکی از خویشان ابوسفیان و کشتن جناب امیر ^(ع) او را	*	*	*	*	*
۲۶ جهاد نمودن شاه مردان ^(ع) با گروه کفار و حمله نمودن عمرو عاص	*	*	*	*	*
-	۳۹	۵۰	۵۰	۳۶	۵۱
-	۱۹	۲۴	۲۵	۱۸	۲۴

اثر ابن حسام، شاعر قرن هشتم هجری قمری. هر چند خاورنامه گونه‌ای از تلخیص و ساده‌سازی متن خاورنامه است، ولی مطالب آن، با آنچه در خاورنامه آمده است، تفاوت دارد. ویژگی مشترک این دو متن، آن است که قهرمانی واقعی، آفریننده حوادثی خیالی شده است (محبوب، ۱۳۸۷: ۶۳۷). در ادامه، کتابشناسی نسخ مصور محفوظ در کتابخانه‌های عمومی تهران در «جدول ۱۱» و فهرست موضوعی مجالس واجد تصویر علی^(ع) در نسخ خاورنامه در «جدول ۱۲»، می‌آید.

۵. دیوان فارغ گیلانی

دیوان فارغ گیلانی، حماسه‌ای است دینی در باب فضایل، شرح زندگانی و جنگ‌های حضرت علی^(ع)، از دوران کودکی تا پایان زندگی ایشان. حسین بن حسن گیلانی رودسری، از شاعران قرن ده و یازده هجری قمری، معروف به «فارغ گیلانی»، صاحب دیوان فارغنامه یا دیوان فارغ گیلانی، است. دیوان فارغ گیلانی، در عهد شاه عباس صفوی سروده شده و حسین بن حسن، این کتاب را به شاه عباس تقدیم نموده است (مرادی رستا، مؤذنی و بهبودی، ۱۴۰۱: ۲۲۷). مثنوی فارغنامه که در حدود شش هزار بیت دارد، همچون دیگر حماسه‌های دینی عهد صفوی، آمیخته‌ای است از واقعیت و خیال که در آن، گاه جنبه‌های خیال‌پردازانه بر واقعیت برتری می‌یابد (مرادی رستا، مؤذنی و بهبودی، ۱۴۰۱: ۲۴۲). در «جدول ۱۳» کتابشناسی نسخ مصور محفوظ در کتابخانه‌های عمومی تهران و در «جدول ۱۴»، فهرست موضوعی مجالس واجد تصویر علی^(ع) در نسخ دیوان فارغ گیلانی، آمده است.

۶. طوفان البکاء

طوفان البکاء فی مقاتل الشهداء، کتابی است به قلم محمدابراهیم بن محمدباقر جوهری هروی، در باب زندگی حضرت محمد^(ص)، فاطمه^(س) و امامان شیعه^(ع)، که بر اساس احادیث و روایات و در برخی از بخش‌ها بر پایه باورهای عامه، نگاشته شده است. کتاب، که به شکل توأمان به نظم و نثر است، یک مقدمه و چهارده آتشکده

واجد تصویر علی^(ع) در نسخ حمله حیدری آمده است. نخستین شاعری که «حمله حیدری» سرود و این نام را بر حماسه دینی منظوم خود گذاشت، میرزا محمد رفیع باذل مشهدی بود. حمله حیدری باذل، از بعثت پیامبر آغاز می‌شود و تا پایان خلافت عثمان را در بر می‌گیرد و پس از آن، با مرگ باذل ناتمام می‌ماند. از مهم‌ترین اشخاصی که به تقلید از باذل، حمله حیدری سروده‌اند، راجی کرمانی است (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۰: ۲۸-۲۹). حمله حیدری سروده راجی کرمانی، در مقایسه با حمله حیدری باذل مشهدی، فصیح‌تر است و تعداد ابیات بیشتری نسبت به منظومه باذل مشهدی با حدود بیست و پنج هزار بیت، دارد. راجی در سرودن حمله حیدری، به اخبار و احادیث نظر داشته و سعی کرده اثری درخشان پدید آورد که نمایانگر اعتقاد مذهبی شاعر باشد. این اثر، در میان حماسه‌های دینی هم‌عصر خود، از عالی‌ترین نمونه‌ها است (دبیری نژاد، ۱۳۸۰: ۸۸-۸۹).

۴. خاورنامه

کتاب خاورنامه که در باب جنگ‌های حضرت علی^(ع) و مشهور به جنگ‌نامه است، توسط نویسندگانی ناشناس و در قالب داستان نوشته شده. خاورنامه اقتباسی است منثور و بسیار تلخیص‌شده، از کتاب سترگ خاورنامه سروده ابن حسام خوسفی، شاعر خراسانی قرن نهم هجری قمری. منظومه ابن حسام، که خود وی مدعی است از کتابی عربی الهام گرفته، متنی حماسی در شرح دلوری‌های علی بن ابیطالب^(ع) است که به همراه اصحاب خود برای کشورگشایی به سرزمین خاور می‌رود. با این وصف، خاورنامه، مانند بسیاری از آثار همتای خود، سرشار از داستان‌های غریبی است که قهرمانان آنها پیشوایان اسلام هستند که با دیوها، اجنه و دیگر عجایب درگیر می‌شوند، آنها را شکست می‌دهند و مسلمانان می‌کنند (خوسفی، ۱۳۹۲: ۵-۶).

خاورنامه، قصه‌ای است منثور و کوچک در شرح فتوحات و جنگ‌های افسانه‌ای مولا علی^(ع) که مؤلف آن معلوم نیست. خاورنامه، منظومه‌ای است بزرگ (بین سی تا چهل هزار بیت)،

جدول ۱۱. کتابشناسی نسخ مصور خاورنامه واجد تصویر علی^(ع) (تدوین: نگارندگان)

تاریخ نشر (ه.ق.)	محل نگهداری، شماره بازیابی	وضعیت نشر	کاتب، خط	تصویرگر، تعداد تصویر	تعداد صفحه (سانتی متر)	ابعاد صفحه (سانتی متر)
۱۲۷۵	کتابخانه ملی، ۶-۹۶۷۲	تهران، زین العابدین الخوانساری	ناشناس، نستعلیق	میرزا حسن خراسانی، میرزا ابوالقاسم شیرازی، ۳۱ تصویر	۱۶۳	۱۶/۵ × ۲۵
۱۲۸۱	کتابخانه ملی، ۶-۶۴۷۳	بی‌جا، کارخانه الله‌قلیخان	عبدالحسین الخوانساری، نستعلیق	ناشناس، ۳۰ تصویر	۱۷۱	۲۲ × ۱۷
۱۲۸۴	کتابخانه ملی، ۶-۱۵۰۱۳	بی‌جا، بی‌نا	حسن موسوی الخوانساری، نستعلیق	ناشناس، ۲۸ تصویر	۱۱۴	۲۱/۵ × ۱۷

وصی عصر ناصری؛ بازنمایی علی^(ع)، در تصاویر تکرارشونده نسخ چاپ‌سنگی عصر ناصرالدین‌شاه ■ مریم یغمائیان، یعقوب آژند، علیرضا طاهری، امیر مازیار ■ صفحه ۷ تا ۲۷

جدول ۱۲. فهرست موضوعی مجالس واجد تصویر علی^(ع) در نسخ خاورنامه (تدوین: نگارندگان)

موضوع تصویرها	خاورنامه ۱۲۷۵ ق.	خاورنامه ۱۲۸۱ ق.	خاورنامه ۱۲۸۴ ق.
۱ بر درخت بستن قنبر زنگی را و آمدن لشکرش و مسلمان شدن زنگی	•		
۲ جنگ کردن امیرالمومنین ^(ع) با خاوران و شکست خوردن خاوران و فرار	•	•	•
۳ جنگ مولا علی ^(ع) با لشکر جمشیدشاه	•	•	•
۴ جناب مولا علی ^(ع) و جمشیدشاه و تخت و چاه			
۵ محاربه جناب مولا علی ^(ع) و مالک و ابوالمعبض با خوارج	•	•	
۶ انداختن مولا علی ^(ع) قهرمان را به هوا و ذوالفقار به کمرش زدن	•		
۷ جنگ کردن مولا علی ^(ع) با تزه دیوان و شکست خوردن دیوان	•	•	•
۸ کشتن امیرالمومنین ^(ع) جمهور را	•	•	•
۹ جنگ کردن لشکر اسلام با طهماسب شاه و شکست خوردن او و فرار نمودن	•		
۱۰ کشته شدن و گرفتن شهر و اسلام آوردن خلائق	•		
۱۱ کشتن شاه دلدل سوار قهرمان را	•	•	
۱۲ پیشواز نمودن حسنین ^(ع) و اهل مدینه امیر مومنان ^(ع) را	•	•	
- تعداد تصاویر نسخه	۳۱	۳۰	۲۸
- تعداد مجالس واجد تصویر حضرت علی ^(ع)	۱۱	۷	۶

جدول ۱۳. کتابشناسی نسخ مصوّر دیوان فارغ‌گیلانی واجد تصویر علی^(ع) (تدوین: نگارندگان)

تاریخ نشر (ه.ق.)	محل نگهداری، شماره‌بازایی	وضعیت نشر	کاتب، خط	تصویرگر، تعداد تصویر	تعداد ابعاد صفحه (سانتی‌متر)
۱۲۶۹	کتابخانه ملی، ۶-۶۷۰۹	تهران، به‌اهتمام ملا علی‌اصفهانی	علی اصغر، نستعلیق	ناشناس، ۵۷ تصویر	۱۵۰ × ۲۲
۱۲۷۴	کتابخانه ملی، ۶-۲۵۶۷۹	تهران، کارخانه حاجی عبدالمحمد	سید عبدالله تفرشی، نستعلیق	ناشناس، ۴۹ تصویر	۱۳۷ × ۲۲
۱۳۰۰	کتابخانه ملی، ۶-۱۰۹۰۳	تهران، کارخانه علیقلی خان قاجار	محمدحسین طهرانی، نستعلیق	محمدعلی کاشانی، ۲۲ تصویر	۱۷ × ۲۱/۵

جدول ۱۴. فهرست موضوعی مجالس واجد تصویر علی^(ع) در نسخ دیوان فارغ‌گیلانی (تدوین: نگارندگان)

موضوع تصویرها	فارغ‌گیلانی ۱۲۶۹ ق.	فارغ‌گیلانی ۱۲۷۴ ق.	فارغ‌گیلانی ۱۳۰۰ ق.
۱ شمایل حضرت علی ^(ع)	•	•	•
۲ دریدن حضرت امیر ^(ع) اژدها را در گهواره	•	در مجلس ۱۶	•
۳ حضرت امیر ^(ع) بیرون آوردن طفل را از چاه	•		•
۴ حضرت محمد ^(ص) با حضرت علی ^(ع) و دیو دست‌بسته	•		•
۵ جناب پیغمبر ^(ص) و حضرت امیر ^(ع) و جبرئیل ^(ع)	•		•
۶ کشتن حضرت امیر ^(ع) جبله را	•		•
۷ حضرت پیغمبر ^(ص) و امیر ^(ع) و سائل	•		•
۸ حضرت امیر ^(ع) و سائل و سلطان	•		•
۹ حضرت امیر ^(ع) که شیر را بار کرده	•		•
۱۰ جمع کردن یهودا بیماران را در خدمت علی ^(ع)	•		•
۱۱ حضرت امیر ^(ع) که گرز گران را طوق کرده بر گردن عمرو	•		•
۱۲ سوار شدن حضرت امیر ^(ع) بر دلدل	•		•
۱۳ کشتن حضرت امیر ^(ع) عمرو و عنتر را	•		•
۱۴ حضرت امیر ^(ع) با سائل	•		•

جدول ۱۴. فهرست موضوعی مجالس واجد تصویر علی^(ع) در نسخ دیوان فارغ‌گیلانی (تدوین: نگارندگان)

موضوع تصویرها	فارغ‌گیلانی ۱۲۶۹ ق.	فارغ‌گیلانی ۱۲۷۴ ق.	فارغ‌گیلانی ۱۳۰۰ ق.
۱۵ کشتن حضرت امیر ^(ع) ازدها را	.	.	.
۱۶ کشتار کردن حضرت امیر ^(ع) سپاه بربر را	.	.	.
۱۷ حضرت امیر ^(ع) با جوان سواره	.	.	.
۱۸ تسلیم شدن حضرت امیر ^(ع) به جوان کافر	.	.	.
۱۹ جنگ کردن حضرت امیر ^(ع) با حارث	.	.	.
۲۰ حضرت امیر ^(ع) بخشیدن شتران را	.	.	.
۲۱ حضرت امیر ^(ع) و قاضی و سائل و زرگر و خباز	.	.	.
۲۲ گرفتن حضرت امیر ^(ع) پای مرغ را	.	.	.
۲۳ حضرت امیر ^(ع) در مسجد جابلسا	.	.	.
۲۴ حضرت امیر ^(ع) با جماعت خلق کوه قاف و عمر	.	.	.
۲۵ تحفه آوردن به خدمت حضرت امیر ^(ع)	.	.	.
۲۶ آمدن مرد عرب سواره خدمت حضرت امیر ^(ع)	.	.	.
۲۷ حضرت امیر ^(ع) و جوان عاشق و دختر کور و و شفا یافتن	.	.	.
۲۸ حضرت امیر ^(ع) با صعصعه	.	.	.
۲۹ حضرت پیغمبر ^(ص) و امیر ^(ع) و علی اسود و یهودیان و نهنگ	.	.	.
۳۰ سوارشدن امیر ^(ع) و به آتش رفتن و ازدها	.	.	.
۳۱ حضرت امیر ^(ع) و مرد جهود	.	.	.
۳۲ حضرت امیر در مجلس زرقوم و سر ادهم	.	.	.
۳۳ کشتن حضرت امیر ^(ع) زرقوم و زرقمه را	.	.	.
۳۴ حضرت امیر ^(ع) و قنبر و سنگ	.	.	.
۳۵ کشتن حضرت امیر ^(ع) عنتر را	.	.	.
۳۶ حضرت امیر ^(ع) کندن در خیبر را	.	.	.
۳۷ نبرد کردن حضرت امیر ^(ع) و مرحب‌خیبری	.	.	.
۳۸ حضرت امیر ^(ع) با علقمه و سایرین	.	.	.
۳۹ حضرت امیر ^(ع) و دختر و آهو	.	.	.
۴۰ بر زمین زدن حضرت امیر ^(ع) علقمه را	.	.	.
۴۱ زدن حضرت امیر ^(ع) هشام را و دست بستن دختر	.	.	.
۴۲ کشتار کردن حضرت امیر ^(ع) کفار را	.	.	.
۴۳ حضرت امیر ^(ع) و کشتار کردن غولان ازدهاسوار را	.	.	.
۴۴ کشتار کردن حضرت امیر ^(ع) شیران را	.	.	.
۴۵ حضرت علی ^(ع) و قنبر و سلمان فارسی	.	.	.
- تعداد تصاویر نسخه	۵۷	۴۹	۲۲
- تعداد مجالس واجد تصویر حضرت علی ^(ع)	۴۰	۳۲	۱۷

ادبای قرن سیزده هجری قمری، با حمایت مالی ملا محمد صالح و آقا صالح خانبان و در طول دو سال، نگارش طوفان البکاء را به پایان برده است (بوذری، ۱۳۹۰: ۲۷).
در کتاب چهل طوفان، به قلم علی بوذری، پنجاه‌وشش

دارد و هر آتشکده، به چندین شعله تقسیم شده است. این کتاب را شاید بتوان محبوب‌ترین کتاب مذهبی دوره قاجار به‌شمار آورد چراکه مکررا و بیش از سایر متون دینی، به‌شیوه چاپ‌سربی و چاپ‌سنگی، تکثیر شده است. میرزا محمدابراهیم جوهری، از

وصیّ عصر ناصری؛ بازنمایی علی^(ع)، در تصاویر تکرارشونده نسخ چاپ‌سنگی عصر ناصرالدین‌شاه ■ مریم یغمائیان، یعقوب آژند، علیرضا طاهری، امیر مازیار ■ صفحه ۷ تا ۲۷

در کتابخانه‌های عمومی شهر تهران، در زمره داده‌های پژوهش حاضر محسوب شده‌اند. کتابشناسی این نسخ مصوّر و فهرست موضوعی مجالس واجد تصویر علی^(ع) در نسخ طوفان البكاء، در «جدول ۱۵» و «جدول ۱۶» آمده است.

نسخه چاپ‌سنگی و سربی مصوّر از طوفان البكاء، چاپ‌شده بین سال‌های ۱۲۶۹ق تا ۱۳۶۷ق، شناسایی شده‌اند. از این میان، چهل کتاب مصوّر، در پژوهش مذکور بررسی شده است. از نسخ معرفی شده در چهل طوفان، با در نظر گرفتن جامعه مورد مطالعه این نوشتار، تنها نسخه‌های چاپ‌سنگی عصر ناصری، محفوظ

جدول ۱۵. کتابشناسی نسخ مصوّر طوفان البكاء واجد تصویر علی^(ع) (تدوین: نگارندگان).

تاریخ نشر (ه.ق.)	محل نگهداری، شماره بازایی	وضعیت نشر	کاتب، خط	تصویرگر، تعداد تصویر	تعداد صفحه (ساتی متر)	ابعاد صفحه
۱۲۷۰	کتابخانه ملی، ۶-۲۶۵۹۱	تهران، آقامیرزا اسدالله	ناشناس، نستعلیق	علی‌قلی خونی، ۲۹ تصویر	۳۰۲	۲۱ × ۳۴/۵
۱۲۷۲*(د)	کتابخانه ملی، ۶-۲۵۶۶۸	تهران، آقاعبدالخالق طهرانی	حسین بیدهندی، نستعلیق	علی‌قلی خونی، ۳۷ تصویر	۱۲۶ برگ	۲۰/۵ × ۳۳
۱۲۷۴(الف)	کتابخانه ملی، ۶-۲۲۸۴۰	تبریز، ملاعباس علی التبریزی	ناشناس، نستعلیق	ناشناس، ۲۹ تصویر	۲۶۹	۲۱ × ۳۴/۵
۱۲۷۹	فرهنگستان زبان، ۳۳۰۳۰	تهران، محمدتقی الخوانساری	ابن محمدعلی خوانساری، نستعلیق	ناشناس، ۹ تصویر	۱۲۶ برگ	۲۲/۵ × ۳۲
۱۲۸۰(ب)	فرهنگستان زبان، ۵۷۵۳۸	تهران، بی‌نا	ناشناس، نستعلیق	سید جعفر، ۵ تصویر	۱۲۴ برگ	۲۲ × ۳۴
۱۲۸۲	کتابخانه ملی، ۶-۲۱۸۵۶	تهران، آقامحمدحسین الطهرانی	محمدشفیع الخوانساری، نستعلیق	ناشناس، ۶ تصویر	۱۱۰ برگ	۲۱/۵ × ۳۵
۱۳۰۲	کتابخانه ملی، ۶-۲۱۹۵۶	تهران، شیخ رضا تاجرکتابفروش	ناشناس، نستعلیق	میرزا نصرالله، ۸ تصویر	۱۱۵ برگ	۲۱ × ۳۳/۵
۱۳۱۰	کتابخانه مجلس، ۱۲۷۱ ج ۹-۴۱/۵	تهران، علی‌قلی خان قاجار	ابن علی محمد الجرفادقانی، نستعلیق	ناشناس، ۱۰ تصویر	۲۵۹	۲۰ × ۳۲/۵

* در کتاب چهل طوفان، نسخه‌های چاپ‌سنگی و سربی طوفان البكاء که تاریخ چاپ مشابه دارند، توسط حروف‌الفا جداسازی شده‌اند.

جدول ۱۶. فهرست موضوعی مجالس واجد تصویر علی^(ع) در نسخ طوفان البكاء (تدوین: نگارندگان).

	طوفان البكاء										موضوع تصویرها	
	۱۳۱۰ ق.	۱۳۰۲ ق. (الف)	۱۳۰۲ ق. (ب)	۱۲۸۲ ق.	۱۲۸۰ ق. (ب)	۱۲۸۰ ق. (ج)	۱۲۷۹ ق.	۱۲۷۵ ق. (الف)	۱۲۷۲ ق. (الف)	۱۲۷۰ ق. (د)		
۱							۰	۰	۰	۰	شمالی امام علی ^(ع)	
۲	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	محاربه علی ^(ع) و عمروبن عبود	
۳					۰	۰		۰	۰	۰	کشتن علی ^(ع) عمرورا	
۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	محاربه علی ^(ع) و مرحب	
۵								۰	۰		تولد امام حسین ^(ع)	
-	۱۰	۸	۸	۶	۹	۵	۹	۶	۲۹	۳۷	۲۹	تعداد تصاویر نسخه
-	۲	۲	۲	۳	۲	۲	۲	۱	۵	۵	۳	مجالس واجد علی ^(ع)

تصاویر دارای موضوعات تکرارشونده

در میان تصاویر مذهبی آمده در کتاب‌های چاپ‌سنگی عهد قاجار، با صحنه‌هایی روبه‌رو هستیم که ارزش شمایل‌پردازانه آنها، توسط هر فردی با اندک دانشی از مفاهیم شیعی، بلافاصله قابل تشخیص است و درعین حال، تعدادی قابل ملاحظه از این مجالس تصویر، در کتاب‌های مختلف بارها و بارها تکرار شده‌اند. تصاویر مذکور، کمک می‌کنند تا توانمندی شمایل‌نگاشتی مضامین شیعی در تصاویر چاپ‌سنگی بهتر نشان داده شوند و تفسیر و تشخیص درست آنها، مستلزم دانش دقیق و گاه ذاتی از حوادث مربوطه است. دراین میان، نگاره‌های مربوط به بخش‌هایی از روایت که واجد شخصیت‌های الگو و الهام‌بخش بودند، ممکن بود تا زیستی مستقل از کتاب و قائم به خود یافته و در نتیجه، از عملکرد اولیه آنها فراتر رفته و در نوع خود به نماد تبدیل شوند (Marzolph, 2012: 75-76). به این شرح، از ویژگی‌های تصاویر در نسخه‌های چاپ‌سنگی، حضور «موضوعات تکرارشونده» در آنهاست. این مسئله، به این علت است که بسیاری از متون، در کتاب‌های مختلف، از نظر مضمون به یکدیگر شباهت دارند. از جمله

جدول ۱۷. مجالس واجد تصویر علی^(ع)، با موضوعات تکرارشونده (تدوین: نگارندگان).

ردیف	مقوله‌بندی موضوع تصاویر	شمایل علی ^(ع)	خدمت به پیامبر	حضرت علی ^(ع) و نبرد تن‌به‌تن			در جوار دیوان		در جوار اژدها	تعداد مجالس واجد تصویر علی ^(ع) در نسخه
				کشتن عمرو بن عبدود	کشتن حارث	دو نیم کردن مرحب	علی ^(ع) و دیو دست‌بسته	علی ^(ع) و نبرد با دیوان		
۱	افتخارنامه حیدری ۱۳۱۰ق		●	■	●	■			۲۵	
۲	تحفة المجالس ۱۲۷۲ق					■		■	۴	
۳	تحفة المجالس ۱۲۷۳ق	■				■		■	۴	
۴	تحفة المجالس ۱۲۷۸ق					■			۱	
۵	تحفة المجالس ۱۲۷۹ق					●			۱	
۶	حمله حیدری ۱۲۶۹ق		●	■	●	■	■		۱۹	
۷	حمله حیدری ۱۲۷۵ق		■	■	●	■	■		۲۴	
۸	حمله حیدری ۱۲۷۷ق		■	■	■	■	■		۲۵	
۹	حمله حیدری ۱۲۸۲ق		●	■	■	■	■		۱۸	
۱۰	حمله حیدری ۱۳۱۲ق		■	■	●	■	■		۲۴	
۱۱	خاورنامه ۱۲۷۵ق						■		۱۱	
۱۲	خاورنامه ۱۲۸۱ق						■		۷	
۱۳	خاورنامه ۱۲۸۴ق						■		۶	
۱۴	دیوان فارغ‌گیلانی ۱۲۶۹ق	●			■		■	■	۴۰	
۱۵	دیوان فارغ‌گیلانی ۱۲۷۴ق	■					■	■	۳۲	
۱۶	دیوان فارغ‌گیلانی ۱۳۰۰ق			●	●			■	۱۷	
۱۷	طوفان البكاء ۱۲۷۰ق	●				■			۳	
۱۸	طوفان البكاء ۱۲۷۲ق	●				■			۵	
۱۹	طوفان البكاء ۱۲۷۴ق الف	●				■			۵	
۲۰	طوفان البكاء ۱۲۷۹ق	●				■			۲	
۲۱	طوفان البكاء ۱۲۸۰ق ب					■			۲	
۲۲	طوفان البكاء ۱۲۸۲ق					■			۳	
۲۳	طوفان البكاء ۱۳۰۲ق الف					■			۲	
۲۴	طوفان البكاء ۱۳۱۰ق					■			۲	
-	تعداد تکرار مجلس تصویر	۷	۶	۱۳	۸	۱۹	۱۲	۵	۵	

■ مجلس تصویر به سبب دو نیم کردن جنگاوران، نبرد با هم‌زمان غول‌آسا، حضور فرشتگان، دیوان یا اژدهایان، فضایی فراواقع دارد.
● مجلس تصویر دارای فضایی واقعی است.

بازنمایی علی^(ع) در تصاویر دارای موضوعات تکرارشونده در نتیجه تطبیق جدول‌های فهرست موضوعی مجالس واجد تصویر علی^(ع) در نسخه‌های گردآوری شده از کتاب‌های افتخارنامه حیدری، تحفة المجالس، حمله حیدری، خاورنامه دیوان فارغ‌گیلانی و طوفان البكاء، می‌توان به این مهم دست یافت که از میان روایات به تصویر کشیده شده در این نسخ،

موضوعات تکرارشونده، می‌توان به «مجلس محاربه حضرت علی^(ع) و مرحب خیبری»، «شکافتن دهان اژدها توسط علی^(ع) در گهواره» و «ظهور دجال» اشاره کرد، که به واسطه تکرار مجموعه متن و تصویر، حالتی نمادین یافته‌اند. این موضوعات تکرارشونده، با انگاره‌ها و تصورات خاص خود، شیوه‌ای مهم برای انتقال مفاهیم در داستان‌های دینی محسوب می‌شوند (مارزلف، ۱۳۹۰: ۷۷).

وصی عصر ناصری؛ بازنمایی علی^(ع)، در تصاویر تکرارشونده نسخ چاپ سنگی عصر ناصرالدین شاه ■ مریم یغمانیان، یعقوب آژند، علیرضا طاهری، امیر مازیار ■ صفحه ۷ تا ۲۷

اغراق در ساختمان حماسه، نیرومندترین عنصر خیال شاعرانه است و به این سبب، روایت‌های حماسی-مذهبی نیز با کاربرد قابل توجه اغراق و مبالغه، خیال شاعرانه را قوت می‌بخشند (راجی کرمانی، ۱۳۹۵، ج ۱: ۳۸). خوارق عادات، در رفتار و صفات پهلوانان حماسه بسیار دیده می‌شود. قهرمان حماسه، یک‌تنه با یک سپاه می‌جنگد و همه را نابود می‌کند. رستم به درجه‌ای عظیم خلقت است که هنگام نشستن، یک سروگردن از کسانی که نزد او ایستاده‌اند، بلندتر است و هنگام حرکت بر روی زمین، سنگ زیر پای او خورد می‌شود (صفا، ۱۳۶۳: ۲۴۹). در حماسه‌های دینی ایرانی نیز، به تقلید از شاهنامه، رفتارها و صفات خارق‌عادت در توصیف پهلوانان و به‌خصوص امام علی^(ع)، بسیار حضور دارد (راجی کرمانی، ۱۳۹۵، ج ۱: ۴۳). در نسخ مورد بررسی در پژوهش حاضر، طبعاً بیشتر این اغراق‌های حماسی-مذهبی، درباره قدرت و شجاعت حضرت علی^(ع) است. به همین سبب است که یافتن مجلسی از حماسه علی^(ع) که موقعیتی فراواقع را به‌تصویر نکشد، دشوار است. از میان مجالس واجد موضوعات تکرارشونده که در جدول ۱۷ آمده‌اند، تنها در تجسم دو موضوع «شمایل حضرت علی^(ع)» و «خواهیدن امام علی^(ع) در جای پیغمبر^(ص) و آمدن قریش در آن خانه»، در اغلب نسخ علی^(ع) به‌دور از موقعیت‌ها یا موجودات فراواقع بازنمایی شده است. هرچند که این مجالس نیز در مواردی معدود (مثلاً در دیوان فارغ‌گیلانی ۱۲۶۹ق)، با حضور فرشتگان، رنگ فراواقع گرفته‌اند (شکل‌های ۱ و ۲).

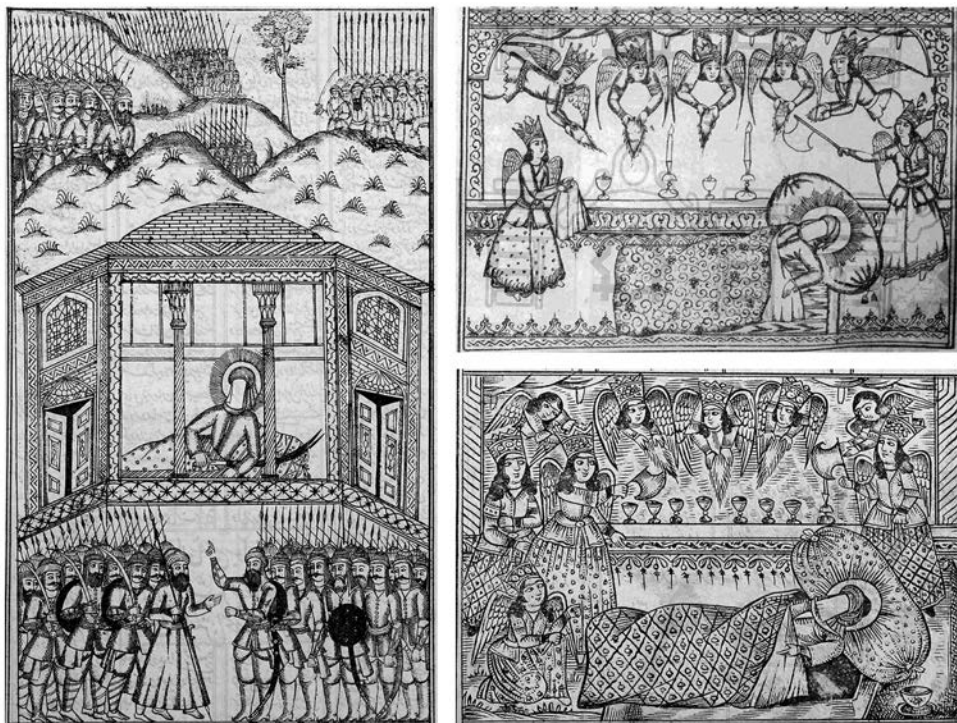
چنان‌که گفته شد، حماسه‌های دینی و روایات پهلوانی امیرالمومنین، از احادیث و روایت‌های مکتوب مایه دارند، اما

کدام مجالس تصویر در گروه موضوعات تکرارشونده قرار دارند. «شمایل حضرت علی^(ع)» در حالت نشسته، به تنهایی و یا در میان یارانی چون قنبر و سلمان فارسی، مجلس «خواهیدن امام علی^(ع) در جای پیغمبر^(ص) و آمدن قریش در آن خانه»، سه موضوع «کشته گردیدن عمرو نامدار از ضرب ذوالفقار امام علی^(ع)»، «محاربه نمودن حارث با جناب امیر^(ع) و کشتن آن سرور حارث را» و «دو نیم شدن مرحب به ضرب ذوالفقار جناب مولا علی^(ع)» که هر سه بازنمایی‌هایی از مضمون نبرد تن‌به‌تن علی^(ع) با دشمنان هستند، مجالس «حضرت علی^(ع) و دیو دست‌بسته» و «جنگ کردن مولا علی^(ع) با نزه دیوان و شکست خوردن دیوان» که نمایش‌دهنده حضور آن حضرت در جوار دیوها می‌باشند و مجلس «جناب علی^(ع) در گهواره و دریدن اژدها را» که رویارویی علی^(ع) را با یک اژدها به‌تصویر می‌کشد، به‌واسطه تکرار مجموعه متن و تصویر در نسخ مورد بررسی این پژوهش، در زمره «تصاویر دارای موضوعات تکرارشونده» قرار دارند.

در جدول ۱۷ فهرست مجالس واجد تصویر علی^(ع) که دارای موضوع تکرارشونده هستند، برگرفته از نسخه‌های چاپ سنگی مورد بررسی، آمده است. چنان‌که قابل مشاهده می‌باشد، تعداد مجالس واجد تصویر علی^(ع) در هر نسخه، تعداد تکرار هر مجلس تصویر و مقوله‌بندی تصاویر واجد موضوعات تکرارشونده، نیز در این جدول ارائه شده است. مطالعه تطبیقی این جدول و مجالس تصویر مربوطه، در راستای دریافتن این مهم که تصویر علی^(ع) در نگاره‌های واجد موضوعات تکرارشونده، در نسخه‌های چاپ سنگی عصر ناصری، چگونه بازنمایی شده است، راهگشا خواهد بود.

شکل ۱. شمایل حضرت علی^(ع) در حالت نشسته (راست: دیوان فارغ‌گیلانی، چاپ سنگی ۱۲۶۹ق، مجلس تصویر سرلوح، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۶۷۰۹-۶؛ چپ: دیوان فارغ‌گیلانی، چاپ سنگی ۱۲۷۴ق، مجلس تصویر سرلوح، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی و با شماره ۲۵۶۷۹-۶).

شکل ۲. خفتن علی^(ع) در بستر پیامبر^(ص) (راست و بالا: حمله حیدری، چاپ سنگی ۱۲۷۵ق، مجلس تصویر ششم، نسخه محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۷۸۴۷؛ راست و پایین: حمله حیدری، چاپ سنگی ۱۳۱۲ق، مجلس تصویر ششم، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۶-۲۷۹۸۱؛ چپ: حمله حیدری، چاپ سنگی ۱۲۶۹ق، مجلس تصویر پنجم، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۶-۶۸۱۳).

شجاعت پهلوان است که توصیف و روایت آن، اغلب با اغراق همراه می‌شود. از مهم‌ترین عرصه‌های به‌تصویر کشیدن شهامت قهرمانان حماسه، نبرد تن‌به‌تن میان دو پهلوان شجاع و قدرتمند است که قهرمان و ضدقهرمان روایت هستند (راجی کرمانی، ۱۳۹۵، ج ۱: ۳۲-۳۳).

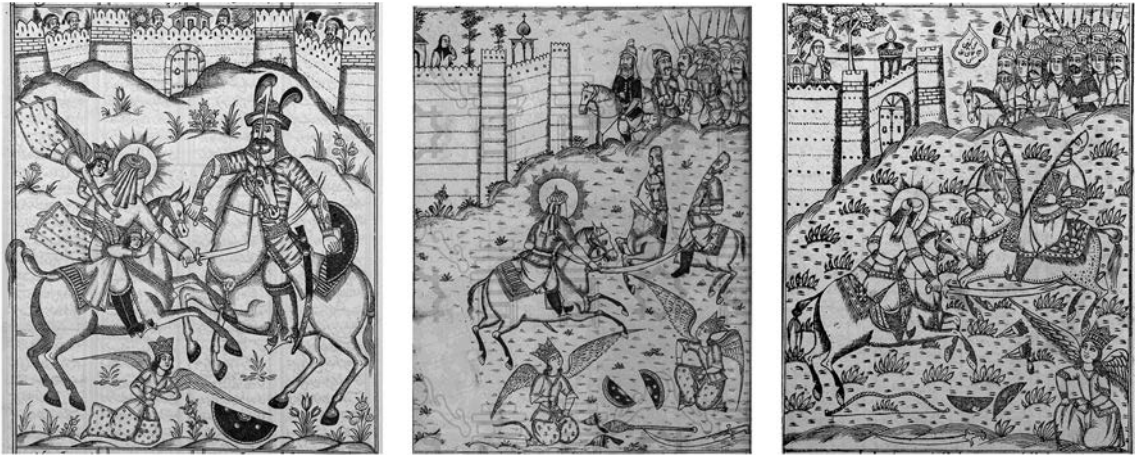
مجلس «دونیم شدن مرحب به‌ضرب ذوالفقار جناب مولا علی^(ع)» که در جریان نبرد خیبر روی داده، در شمار روایاتی است که به‌سبب ذکر مکرر آنها در کتاب‌های مختلف، صورت نمادین یافته‌اند. از میان نسخ بررسی شده، تصویر بیانگر این معجزه، در نوزده نسخه آمده است. این مجلس تصویر که بیشترین تعداد را در میان تصاویر تکرارشونده به خود اختصاص داده است، در نسخه‌های کتاب حمله حیدری، دونیم شدن مرحب ملعون را بازنمایی کرده و در نتیجه، حضرت علی^(ع) را در قالب جنگاوری فراواقع و شگفت، تصویر نموده است (شکل ۳). حال آن‌که در نسخ افتخارنامه حیدری، تحفه المجالس و دیوان فارغ‌گیلانی، تنها نمایش‌دهنده نبرد تن‌به‌تن حضرت علی^(ع) و مرحب خیبری

داستان‌های عامیانه پهلوانی، از ذهن متخیل سراینده نیز به آنها افزوده شده است. نگارش این‌گونه داستان‌های نیم‌تاریخی و نیم‌خیالی، سابقه‌ای قدیم دارد. قهرمان بعضی از این داستان‌ها، خاصه قهرمانان داستان‌های دینی، مانند حمزه بن عبدالمطلب (قهرمان روم حمزه و قصه حمزه) و مولای متقیان (قهرمان خاورنامه، خاوران‌نامه، افتخارنامه حیدری و حمله حیدری) وجود واقعی تاریخی داشته‌اند و بعضی وقایع آمده در داستان نیز با حقایق تاریخی منطبق است (محبوب، ۱۳۸۷: ۵۷۳). در پرداخت شخصیت‌های این منظومه‌های حماسی-مذهبی، شماری از ویژگی‌های حماسه به‌چشم می‌خورد که با فرهنگ موجود جامعه، آگاهی و اشراف شاعر نسبت به منابع مکتوب موجود در روزگار خود و نیز با تجربه زیسته شاعر و عقاید دینی وی، گره خورده‌اند. ویژگی‌هایی چون دل‌آوری و شجاعت، کین‌خواهی و انتقام‌جویی، اطاعت از امر رهبر و فرمانده، اغراق، نام و ننگ، شهادت‌طلبی، خوارق عادت، استحکام، پیش‌گویی، تصویرسازی و جز آن، از آن جمله‌اند. یکی از ویژگی‌های محتوایی آثار حماسی،

وصیّ عصر ناصری؛ بازنمایی علی^(ع)، در تصاویر تکرارشونده نسخ چاپ‌سنگی عصر ناصرالدین‌شاه ■ مریم یغمائیان، یعقوب آژند، علیرضا طاهری، امیر مازیار ■ صفحه ۲۷ تا ۲۷

نظر گرفتن ترتیب زمانی، نخستین تصویر شیعی که به‌واسطه شمایل‌نگاری ارزشی نمادین در به‌تصویر کشیدن وقایع مهم یافته، تصویر حضرت علی^(ع) در گهواره و در حال دریدن اژدها است (Marzolph, 2012: 87). چنان‌که اشاره شد، در میان

است (شکل ۴). ولی در بیشتر این نمونه‌ها نیز مجلس‌تصویر به‌واسطه حضور فرشتگان، فضایی فراواقع یافته است. درعین‌حال، روایت بیان‌کننده این معجزه نیز به‌غایت شگفت است.^۳ از میان نگاره‌های دارای موضوعات تکرارشونده، با

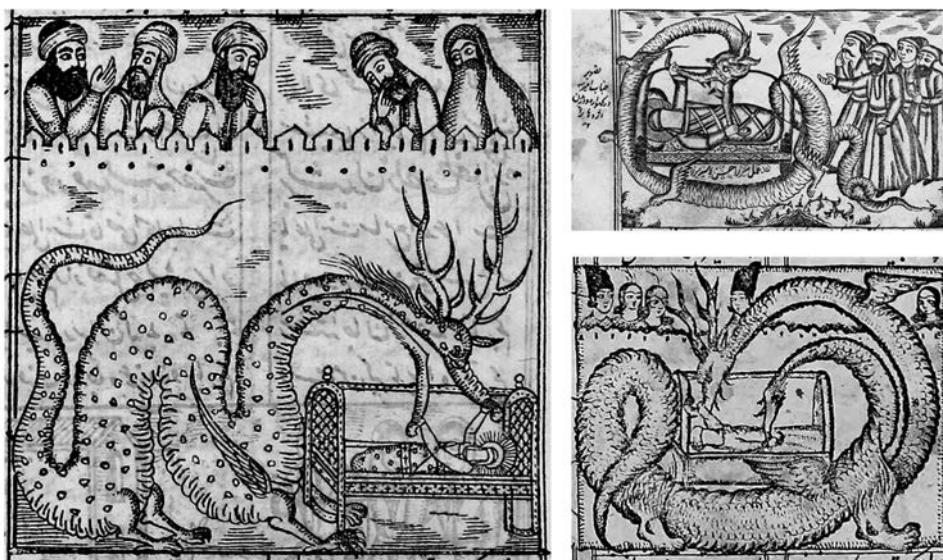
شکل ۳. دومین شدن مرحب به‌ضرب ذوالفقار علی^(ع) (راست: حمله حیدری، چاپ‌سنگی ۱۳۱۲ق، مجلس‌تصویر شانزدهم، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۲۷۹۸۱-۶؛ وسط: حمله حیدری، چاپ‌سنگی ۱۲۷۵ق، مجلس‌تصویر شانزدهم، نسخه محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۷۸۴۷؛ چپ: حمله حیدری، چاپ‌سنگی ۱۲۶۹ق، مجلس‌تصویر پانزدهم، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۶۸۱۳-۶).

شکل ۴. دومین شدن مرحب به‌ضرب ذوالفقار علی^(ع) (راست، بالا: تحفة المجالس، چاپ‌سنگی ۱۲۷۹ق، مجلس‌تصویر یکم، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۹۹۷۰-۶؛ راست و پایین: دیوان فارغ‌گیلانی، چاپ‌سنگی ۱۳۰۰ق، مجلس‌تصویر شانزدهم، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۱۰۹۰۳-۶؛ چپ: افتخارنامه حیدری، چاپ‌سنگی ۱۳۱۰ق، مجلس‌تصویر نهم، نسخه محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۰۰۳۷).

از بند رها سازد. چنین است که اگر بخواهیم در حماسه مذهبی رویداد خارق‌عادت سترگی را بیابیم، حوادثی چون دست‌بستن دیو توسط حضرت علی^(ع) و نازل شدن ستاره زهره در خانه علی^(ع)، از نمونه‌های شاخص خواهند بود (راجی کرمانی، ۱۳۹۵، ج ۱: ۴۷-۴۸). مضمون «علی^(ع) و دیو دست‌بسته» نیز از موضوعات تکرارشونده است^۵. از میان نسخ بررسی شده، تصویر نمایش‌دهنده این معجزه، در هفت نسخه چاپ‌سنگی

موضوعات تکرارشونده آمده در نسخ مورد بررسی نوشتار حاضر نیز این مجلس‌تصویر حضور دارد و نگاره نمایش‌دهنده این معجزه، در پنج نسخه چاپ‌سنگی آمده است (شکل ۵)^۴. دیو، در داستان‌های حماسی، صحنه‌ساز برخی ماجراها است ولی در حماسه‌های دینی که قهرمان نخست و محور همه دلاوری‌ها، علی^(ع) است، دیو تسلیم می‌شود و مسلمان می‌شود و پیامبر^(ص) او را به سوی علی^(ع) راهنمایی می‌کند تا دست او را

شکل ۵. جناب علی^(ع) در گهواره و دریدن اژدها را (چپ: دیوان فارغ‌گیلانی، چاپ‌سنگی ۱۲۶۹ق، مجلس‌تصویر دوم، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۶۷۰۹-۶؛ راست‌وبالا: تحفة المجالس، چاپ‌سنگی ۱۲۷۲ق، مجلس‌تصویر چهارم، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۶۷۰۹-۶؛ راست‌وپایین: دیوان فارغ‌گیلانی، چاپ‌سنگی ۱۲۷۴ق، مجلس‌تصویر شانزدهم، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی و با شماره ۲۵۶۷۹-۶).

شکل ۶. حضرت علی^(ع) و دیو دست‌بسته (حملة حیدری، چاپ‌سنگی ۱۲۶۹ق، مجلس‌تصویر دوم و سوم، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۶۸۱۱۳-۶).

وصی عصر ناصری؛ بازنمایی علی^(ع)، در تصاویر تکرارشونده نسخ چاپ‌سنگی عصر ناصرالدین‌شاه ■ مریم یغمائیان، یعقوب آژند، علیرضا طاهری، امیر مازیار ■ صفحه ۷ تا ۲۷

تکرار، در میان تصاویر با موضوع تکرارشونده دارد (شکل ۹). به این ترتیب، رتبه اول و دوم بیشترین تعداد مجالس تصویر، به نگاره‌هایی با موضوع نبرد تن‌به‌تن اختصاص یافته است. مجلس کشتن عمرو بن عبدود به دست علی^(ع)، هر چند که ممکن است در نگاه اول دور از فضای فراواقع به نظر آید، ولی به سبب پیکر غول‌آسا و نامتعارف عمرو، رنگ اعجاز به خود گرفته و نمایشگر موقعیتی فراواقع است.

آمده است. مضمون علی^(ع) و دیو دست‌بسته، در نسخه‌های کتاب حمله حیدری، در قالب دو مجلس تصویر «آمدن دیو خدمت سید اوصیا^(ص) و شرح حال خود گفتن» و «حضرت علی^(ع) و دیو دست‌بسته» بازنمایی شده است (شکل ۶ و ۷)، حال آن‌که در نسخ دیوان فارغ‌گیلانی، تنها به صورت یک مجلس «حضرت علی^(ع) و دیو دست‌بسته» آمده (شکل ۸).

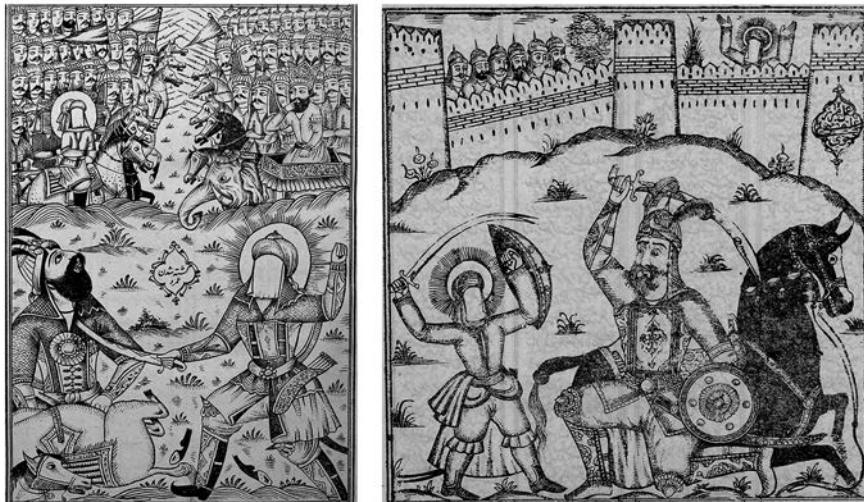
موضوع کشتن عمرو بن عبدود به دست علی^(ع)، با سیزده مجلس تصویر در نسخ مختلف، دومین جایگاه را از نظر تعداد

شکل ۷. حضرت علی^(ع) و دیو دست‌بسته (حمله حیدری، چاپ‌سنگی ۱۳۱۲ق، مجلس تصویر دوم و سوم، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۲۷۹۸۱-۶).

شکل ۸. حضرت علی^(ع) و دیو دست‌بسته (راست: دیوان فارغ‌گیلانی، چاپ‌سنگی ۱۲۷۴ق، مجلس تصویر یکم، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی و با شماره ۲۵۶۷۹-۶؛ چپ: دیوان فارغ‌گیلانی، چاپ‌سنگی ۱۲۶۹ق، مجلس تصویر چهارم، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۶۷۰۹-۶).

شکل ۹. کشتن عمرو بن عبدود به دست حضرت علی^(ع) (راست: حمله حیدری، چاپ سنگی ۱۲۶۹ق، مجلس تصویر سیزدهم، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۶۸۱۳-۶؛ چپ: افتخارنامه حیدری، چاپ سنگی ۱۳۱۰ق، مجلس تصویر ششم، نسخه محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۰۰۳۷).

شاخص (افتخارنامه حیدری، تحفة المجالس، حمله حیدری، خاورنامه، دیوان فارغ‌گیلانی و طوفان البکاء) مبنای بررسی قرار گرفت. از میان نگاره‌های این نسخه‌ها، هفتادوپنج تصویر دارای موضوعات تکرارشونده استخراج و به عنوان داده‌های پژوهش، مورد مطالعه تطبیقی قرار گرفتند. به این شرح، این نوشتار پس از معرفی اجمالی شش کتابی که مجالس تصویر مورد بررسی را در خود دارند، در جدولی به بررسی بازنمایی‌های علی^(ع) در تصاویر دارای موضوعات تکرارشونده پرداخته و سعی نموده است تا شیوه تصویرگران این نسخ در بازنمایی تصویر علی^(ع) را واکاوی نماید. چنان‌که با نظر به جدول ۱۷ دریافت می‌شود، در مجموع و در میان نسخ بررسی‌شده، در شانزده تصویر (مربوط به پنج معجزه)، تصویرگر عصر ناصری تصویر علی^(ع) را در موقعیتی واقعی بازنمایی نموده و در مقابل، در پنجاه‌ونه نگاره (در تجسم تصویری هشت معجزه)، هنرمند قجر، موقعیتی فراواقع را برای تصویر کردن علی^(ع) برگزیده است. پس تصویر علی^(ع)، در نسخ چاپ‌سنگی عصر ناصری، با تکرار بیشتری در مجالس نمایش‌دهنده موقعیت‌های فراواقع ظاهر شده است؛ موقعیت‌هایی چون دینیم کردن جنگاوران، نبرد با هم‌زمان نامتعارف، حضور فرشتگان، دیوان یا اژدهایان. همچنین، این مجالس فراواقع، اغلب، علی^(ع) را در حالت تقابل و رویارویی تصویر می‌کنند. این‌که کدام مضامین بیشترین مجالس تصویر را در میان

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

چنان‌که شرح آن رفت، پژوهش حاضر به بررسی پیکرنگاری حضرت علی^(ع) در نسخ چاپ‌سنگی عصر ناصرالدین‌شاه قاجار (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق)، پرداخته است تا به این پرسش پاسخ گوید که تصویر علی^(ع) در نگاره‌های واجد موضوعات تکرارشونده، در نسخه‌های چاپ‌سنگی عصر ناصری، چگونه بازنمایی شده است. جهت انجام این مهم و در مرحله گردآوری داده‌های تصویری، نگاره‌های واجد پیکرنگاری علی^(ع)، آمده در کتاب‌های چاپ‌سنگی فارسی، منتشرشده در عصر ناصری، از حوزه تحت پوشش این پژوهش، یعنی کتابخانه‌های عمومی شاخص شهر تهران گردآوری شده، مقوله‌بندی بر مبنای «تصاویر با موضوع واحد» انجام شده، و در نهایت تصاویر واجد «موضوعات تکرارشونده»، مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. در نخستین گام، تمامی نسخه‌های چاپ‌سنگی واجد پیکرنگاری حضرت علی^(ع)، شامل عنوانی چون اخبارنامه، حدیقه‌الشیعه، خضر و حضرت امیر^(ع)، افتخارنامه حیدری، تحفة المجالس، حمله حیدری، خاورنامه، دیوان فارغ‌گیلانی و طوفان البکاء، شناسایی و فهرست شدند. سپس، برخی از این متون مانند اخبارنامه، حدیقه‌الشیعه و خضر و حضرت امیر^(ع)، به دلیل آن‌که تصاویرشان در زمره «موضوعات تکرارشونده» قرار نمی‌گرفت، از بررسی نهایی حذف شدند و بیست‌وچهار نسخه چاپ‌سنگی مربوط به شش متن

وصی عصر ناصری؛ بازنمایی علی^(ع)، در تصاویر تکرارشونده نسخ چاپ‌سنگی عصر ناصرالدین‌شاه ■ مریم یغمائیان، یعقوب آژند، علیرضا طاهری، امیر مازیار ■ صفحه ۷ تا ۲۷

تصویر، به بازنویسی آنها از منظر اسطوره‌ای و حماسی پرداخته است. این بازنمایی تصویری، چهره امام را از فقیه آرام و داور حکیم به رزم‌آوری کیهانی بدل می‌سازد که در هیات نگهبان ایمان، نیروهای پلید را به بند می‌کشد. چنین است که فرهنگ بصری چاپ‌سنگی عصر ناصری، در تعامل با تخیل مذهبی و زبان حماسه، به خلق منظومه‌ای از شمایل‌نگاری مذهبی انجامیده است که در آن مرز میان قدیس‌نگاری و پهلوان‌سرایی درهم آمیخته است.

موضوعات تکرارشونده به خود اختصاص داده است، می‌تواند تا اندازه‌ای نمایش‌دهنده ذائقه حامیان، هنرمندان و مخاطبان نسخ چاپ‌سنگی آن عصر باشد. گویی تصویرسازان عصر ناصری، ترجیح داده‌اند تا وصی رسول‌الله را در قامت جنگاوری فراواقع و نابودگر دیوان و اژدهایان و در جامه اسطوره‌هایی چون رستم، بازنمایند تا در موقعیت‌هایی دور از خرافه و در قامت امامی آرام، شاید بتوان گفت این پژوهش نشان می‌دهد که چاپ‌سنگی، نه تنها واسطه‌ای برای بازتولید متون مذهبی بوده، بلکه از رهگذر

پی‌نوشت‌ها

1. The Art and Material Culture of Iranian Shiism

۲. تمامی تصاویر چاپ‌سنگی آمده در متن، برگرفته از نسخه‌های کتب چاپ‌سنگی گردآوری‌شده در پژوهش حاضر هستند.
۳. گزیده‌ای از روایت این معجزه، که در کتاب *تحفة المجالس*، معجزه هفدهم از معجزات حضرت علی^(ع) می‌باشد، در ادامه می‌آید: «... چون صبح شد، حضرت پیغمبر^(ص) به خواندن نادعلی مشغول شد ... در نوبت سیم مظهر جلال و جمال خداوند متعال از دور نمودار گردید و از دلدل فرود آمده به خدمت حضرت رسالت سلام داد ... حضرت رسالت رایت را به دست شیر پروردگار سپرده، آن حضرت به جانب خیر روانه گردید ... چنان‌که در کتب احادیث مفصلاً سمت تحریر یافته و در این کتاب هم سابقاً در ضمن معجزات حضرت خاتم‌الانبیاء^(ص) اشاره رفته است، از ضربت آن شقی، زخمی بر فرق فرقدان‌سای شاه‌اولیاء^(ع) رسید، آن حضرت غضب‌آلوده گردیده ذوالفقار را حواله سر مرحب نمود که در آن وقت، خطاب مستطاب رب الارباب به ملانکه مقرب جبرئیل^(ع) و میکائیل^(ع) و اسرافیل^(ع) رسید که امروز شیر ما خشمگین شده می‌خواهد ضربت بر سر مرحب‌خیبری زند. اگر به این غضب ذوالفقار فرود آورد، گاو و ماهی را دونیم نموده رشته کائنات ازهم گسیخته و زمین‌وزمان به‌هم‌ریخته گردد. بشتابید و خود را به آن مولا رسانده مگذارید که به آن قوت، ذوالفقار فرود آید. پس میکائیل^(ع) و اسرافیل^(ع) بازوی آن شیربیشه‌هیجا را گرفته جبرئیل^(ع) نیز بال‌های خود را از زیر بر کره زمین بگسترد. القصه نقطه دایره هستی ... ضربتی بر سر آن ... مرحب‌خیبری بزد که او را با مرکبش دونیم کرده صاعقه ذوالفقار از زیر تنگ مرکب آن نابکار، نمودار گردید به زمین نشست. چون حضرت ذوالفقار برکشید، دو شاه‌پر از بال جبرئیل^(ع) در دم ذوالفقار بیرون آمد. از مشاهده آن حال، لشگر کفار فرار کرده ...» (استرآبادی، ۱۳۹۱: ۲۰۹-۲۱۱).
۴. به منظور دسترسی به متن کامل معجزه، نگاه کنید به: استرآبادی، سلطان‌محمدبن‌تاج‌الدین‌حسن (۱۳۹۱). *تحفة المجالس من معجزات ائمه اطهار* (علیه‌السلام). تهران: کتابچی، ۲۸۲-۲۸۳.
۵. به منظور دسترسی به متن کامل معجزه، نگاه کنید به: راجی کرمانی، ملا بمانعلی (۱۳۹۵). *حمله حیدری*. تصحیح نجمه حسینی‌سروری؛ یحیی طالبیان؛ محمود مدبری. ج ۱. کرمان: دانشگاه شهید باهنر کرمان، ۱۰۴-۱۰۸.

فهرست نسخه‌های چاپ‌سنگی

- آشتیانی، میرزاآقا مصطفی‌بن محمدحسن ملقب به افتخارالعلماء (۱۳۱۰ق)، *افتخارنامه حیدری*، تهران: کارخانه آقااسید مرتضی‌بن‌آقامیرباقر؛ به سعی و اهتمام محمدعلی‌بن ابوالقاسم تاجرکتابفروش شیرازی، نسخه محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۰۰۳۷.
- استرآبادی، سلطان‌محمدبن‌تاج‌الدین‌حسن (۱۲۷۲ق)، *تحفة المجالس*، بی‌جا: به‌دست‌یاری محمدرضابن‌اقاعظیم خوانساری؛ حسب‌الخواهش آقامیرزا احمد، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۱۷۵۷۷-۶.
- _____ (۱۲۷۳ق)، *تحفة المجالس*، بی‌جا: بی‌نا، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۱۰۳۶۰-۶.
- _____ (۱۲۷۸ق)، *تحفة المجالس*، تبریز: مشهدی عباسعلی، نسخه محفوظ در کتابخانه و موزه ملی ملک به شماره ۳۸۸۴۷۱.
- _____ (۱۲۷۹ق)، *تحفة المجالس*، تهران: کارخانه کربلایی محمدقلی و کربلایی محمدحسین خوانساری؛ کارخانه الله‌قلی‌خان قاجار، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۹۹۷۰-۶۱.
- _____ (۱۳۰۰ق)، *تحفة المجالس*، تهران: کارخانه آقااسید اسدالله؛ به سعی و اهتمام ملاحسن و محمدصادق‌بن‌حسین خوانساری؛ حسب‌الفرمایش حاج‌شیخ محمدرضا تاجر کتابفروش طهرانی، نسخه محفوظ در
- کتابخانه ملی به شماره ۸۰۴۹-۶۱.
- راجی کرمانی، ملا بمانعلی (۱۲۶۹ق)، *حمله حیدری*، تهران: مطبعه آقارستمعلی، محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۶۸۱۳-۶۱.
- _____ (۱۲۷۵ق)، *حمله حیدری*، تهران: آقا کربلایی محمدحسین؛ حسب‌الفرموده حاجی ملا باقر، نسخه محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۷۸۴۷۱.
- _____ (۱۲۷۷ق)، *حمله حیدری*، بیجا: بی‌نا، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۵۳۸۸-۶۱.
- _____ (۱۲۸۲ق)، *حمله حیدری*، تهران: چاپخانه محمدقلی و محمدحسین طهرانی، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۴۵۶۳-۶۱.
- _____ (۱۳۱۲ق)، *حمله حیدری*، تهران: مطبعه میرزا حبیب‌الله باسهم‌چی طهرانی، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۲۷۹۸۱-۶۱.
- فارغ‌گیلانی، حسین‌بن‌حسن (۱۲۶۹ق)، *دیوان فارغ‌گیلانی*، تهران: به‌اهتمام ملا علی اصفهانی، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۶۷۰۹-۶۱.
- _____ (۱۲۷۴ق)، *دیوان فارغ‌گیلانی*، تهران: کارخانه حاجی

ملازین‌العابدین الخوانساری، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۹۶۷۲-۶۱.

- _____ (۱۲۸۱ق)، *خاورنامه*، بی‌جا: کارخانه الهه‌قلی‌خان، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۶۴۷۳-۶۱.
- _____ (۱۲۸۴ق)، *خاورنامه*، بیجا: بیبا، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۱۵۰۱۳-۶۱.

عبدالمحمد و محمدصادق خوانساری، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی و با شماره ۲۵۶۷۹-۶۱.

- _____ (۱۳۰۰ق)، *دیوان فارغ‌گیلانی*، تهران: کارخانه علیقلی‌خان قاجار؛ به‌سعی و اهتمام ملا علی محمد صحاف‌طهرانی، نسخه محفوظ در کتابخانه ملی به شماره ۱۰۹۰۳-۶۱.
- ناشناس (۱۲۷۵ق)، *خاورنامه*، تهران: بی‌نا؛ به‌سعی و اهتمام

فهرست منابع

- چاپ‌سنگی فارسی، ترجمه شهروز مهاجر و ارکیده ترابی، تهران: پیکره. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۳)، *حماسه‌سرایی در ایران*، ج ۴، تهران: امیرکبیر.
- کاشفی‌خوانساری، سیدعلی (۱۳۸۰)، *حمله حیدری (تاملی درباره داستان‌های منظوم درباره مولای متقیان و معرفی یک شاعر)*، کتاب ماه هنر، شماره ۳۱ و ۳۲ (ویژه‌امام علی^ع) در هنر عامه: ۲۸-۳۳.
- کوثری، مسعود؛ عموری، عباس (۱۳۹۲)، *هنر مردمی دینی: شمایل‌شناسی علی^ع*، *جامعه‌شناسی هنر و ادبیات*، شماره ۱: ۲۳-۵۱.
- مارزلف، اولریش (۱۳۹۸)، *فرهنگ بصری شیعیان دوازده امامی ایران در دوره قاجار*، ترجمه مصطفی لعل شاطری، مشهد: مرن‌دیز.
- _____ (۱۳۹۰)، *تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ‌سنگی فارسی*، ترجمه شهروز مهاجر، تهران: نظر.
- _____؛ خدیش، پگاه (۱۳۹۱)، *اخبارنامه*، تهران: چشمه.
- محجوب، محمدجعفر (۱۳۸۷)، *ادبیات عامیانه ایران (مجموعه مقالات درباره افسانه‌ها و آداب و رسوم مردم ایران)*، به‌کوشش حسن ذوالفقاری، ج ۴، تهران: چشمه.
- مرادی‌رستا، ابوالفضل؛ مؤذنی، علی محمد؛ بهبودی، معصومه (۱۴۰۱)، *نوآوری‌های سبکی فارغ‌گیلانی و ویژگی‌های شعری او در فارغنامه*، *سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*، شماره ۷۲: ۲۲۶-۲۴۴.
- مهدی‌زاده، علیرضا (۱۳۹۵)، *بررسی تحلیلی گفتمان شیعی در چند نگاره حضرت علی^ع از دوره‌های ایلخانی تا صفوی*، *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، شماره ۲۴: ۳۵-۴۸.
- یاحقی، محمدجعفر (۱۳۸۹)، *فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی*، ج ۳، تهران: فرهنگ معاصر.

- استرآبادی، سلطان محمدبن تاج‌الدین حسن (۱۳۹۱)، *تحفة المجالس من معجزات ائمه اطهار (علیهم‌السلام)*، ویراستار محمد بهشتی، تهران: کتابچی.
- امانت، عباس (۱۳۹۴)، *حمایت دربار و فضای اجتماعی: ابوالحسن صنیع‌الملک و هنر ایرانی شده عصر قاجار*، ترجمه محمدجواد احمدی‌نیا، نقد کتاب هنر، شماره ۸: ۲۳۵-۲۸۰.
- بوذری، علی (۱۳۹۰)، *چهل طوفان: بررسی تصاویر چاپ‌سنگی طوفان البکاء*، تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- _____، (۱۳۹۳)، *چاپ‌سنگی فرهنگ خداشناسی؛ یگانه کتاب مصور صنیع‌الملک، ایران‌نامه*، شماره ۸: ۴۸-۶۳.
- _____؛ لعل شاطری، مصطفی (۱۳۹۹)، *واکاوی تبدیل گفتمان مکتوب غزوه خیبر به گفتمان بصری در کتاب طوفان البکاء (مطالعه موردی آثار میرزاعلی‌قلی خوبی)*، *نامه هنرهای تجسمی و کاربردی*، شماره ۲۹: ۶۹-۹۱.
- تدین، نجمه (۱۳۹۵)، *الگوی شمایل‌نگاری شیعی با تکیه بر بررسی شمایل‌نگارانه نسخه خاورنامه فرهاد نقاش*، *شبک*، شماره ۳: ۷-۱۹.
- خوشفی، ابن‌حسام (۱۳۹۲)، *خاورنامه*، تهران: ثالث.
- دبیری‌نژاد، بدیع‌الزمان (۱۳۸۰)، *افتخارنامه حیدری (معرفی حماسه‌های دینی ایران)*، کتاب ماه هنر، شماره ۳۱ و ۳۲ (ویژه‌امام علی^ع) در هنر عامه: ۸۶-۸۹.
- راجی‌کرمانی، ملا بمانعلی (۱۳۹۵)، *حمله حیدری*، تصحیح نجمه حسینی‌سروری؛ یحیی طالبیان؛ محمود مدبری. ج ۳. ح ۱. کرمان: دانشگاه شهید باهنر کرمان.
- شگلوا، اولمپیادا؛ مارزلف، اولریش؛ گرین، نیل؛ و دیگران (۱۳۹۱)، *چاپ‌سنگی فارسی از نگاه شرق‌شناسان: هشت مقاله درباره تاریخچه*

فهرست منابع لاتین

- Chelkowski, Peter (1989), Narrative painting and painting recitation in Qajar Iran, *Muqarnas*, Vol. 6: 98-111.
- Khosronejad, Pedram (2012), *The Art and Material Culture of Iranian Shi'ism: Iconography and Religious Devotion in Shi'ism*, London & New York: I. B. Tauris.
- Marzolph, Ulrich (2012), *The Pictorial Representation of*

- Shi'i Themes in Lithographed Books of The Qajar Period, In *The Art and Material Culture of Iranian Shi'ism: Iconography and Religious Devotion in Shi'ism*, editor: P. Khosronejad, London & New York: I. B. Tauris.
- Raby, Julian (1999), *Qajar Portraits*, London & New York: I.B. Tauris.